

DIYARBEKİR EYALETİ ÖRNEĞİNDE XVIII. YÜZYIL OSMANLI TAŞRASINDA MUKATAALAR ÖZELİNDE ÜRETİM VE TİCARET

Özlem Başarır*

Özet

Mukataa adı verilen ve zengin bir çeşitlilik yelpazesine sahip vergi birimleri; XVIII. yüzyılda Osmanlı taşrasında yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Söz konusu dönemde, gelirlerin toplanması için tercih edilen iltizam sistemi yaygınlaşmış ve yanında yeni bir sistem olarak malikâne usulü uygulamaya konmuştur. Bahsedilen mukataalar, pek çok alt gelir kaynağını bünyesinde toplayarak, getirisi ve verimi yüksek bir seviyeye ulaşmışlardır. Böylece eyaletlerde, tarımsal üretim başta olmak üzere, ticaret ve imalat sektörünün önemli dalları, mukataaların konusu haline gelmiştir. Bu çalışma, mukataaları oluşturan alt gelir gruplarının belirlenmesinde ve işletilmesinde nasıl bir usul izlendiği merakından doğmuş olup; yerel düzeyde eyaletlerin ticaret ve üretim hayatlarından bir kesite odaklanmaktadır. Çalışmanın mekânını ise Diyarbekir eyaleti oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Mukataa, Malikâne Sistemi, Diyarbakır

Abstract

Manufacturing, Production and Trading in Ottoman Provinces in the 18th Century Related to Muqataas - in the case of Diyarbekir Province –

The income units called as *muqataa* and had rich varieties started to become popular in Ottoman provinces in the XVIIIth century. In this era, iltizam was the common system for collecting tax incomes and besides as a new system, the government put malikâne into practice. These muqataas were working productively by incorporating low income groups. In this way, especially agricultural production and important sections of manufacturing and trading industry in provinces were become subjects for muqataas. This study was born from curiosity of methods which were used for specifying and managing low level income groups which create muqataas and it also focuses on a part of manufacturing and trading lives of local provinces. The location of the study constitutes Diyarbekir province.

Key Words: Ottoman State, Muqataa, Malikâne System, Diyarbakır

Giriş

Mukataa, Osmanlı Devleti'nde vergi birimini ifade eden bir kavramdı ve değişik vergi ve resimlerden oluşarak zengin bir çeşitliliğe sahip bulunmaktaydı. Hazineye sağladığı yıllık gelir hacmi bakımından da dikkate değer bir meblağ kapsamaktaydı. Mekân olarak ise bazen bir köy ve mezra ile

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kampüs-Malatya, ozlembasarir@hotmail.com

sınırlı olabilmekte bazen de çok daha geniş ölçekte bir kaza veya sancağı kapsamakta hatta birçok eyaletteki gelirleri içine alanları da bulunabilmekteydi. Devlet, meydana gelen sosyo-ekonomik şartların da etkisiyle; zamanla mevcut sistemlerine, yeni fonksiyonlar yükleme ya da bunları mevcut duruma elverişli hale getirme girişimi içinde olmuştu. Özellikle mekân olarak aynı yerde olmayıp; geniş bir dağılım gösteren yerler ile eyalet sınırlarını aşan vergi kaynaklarının, toplu olarak tek bir mukataa haline getirilmesi ve bunların idaresini sağlamak için taşrada, voyvodalık¹ ve muhassıllık gibi birimler oluşturulması², öne çıkan girişimlerden biriydi. Yönetimleri *ber-vech-i voyvodalık* (voyvodalık üzere) ve *ber-vech-i muhassıllık* (muhassıllık üzere) olarak adlandırılan mukataaların işletim yöntemi ise *ber-vech-i emânet*, *ber-vech-i iltizâm*, *ber-vech-i maktû*³ ya da *ber-vech-i mâlikâne* ile olmaktadır. Merkezî yönetim, bu gelir kaynaklarından vergilerin toplanma yöntemi olarak başlangıçta emanet ve iltizam yöntemlerini tercih ederken, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren malikâne usulünü de uygulama dâhiline almaya başlamıştı. XVIII. yüzyılda taşrada gelir kaynaklarının vergi toplama hakkı eminele, mültezimlere ya da malikânegilere devredilmekte; böylece hem taşra için yeni bir yatırım sahası oluşturulmakta hem de bu vergi kaynağından merkezî hazineye nakdî girdi sağlanmasına imkân yaratılmaktaydı.

Diyarbakir eyaletinde de taşımacılık ve ulaşım faaliyetlerine, konargöçer gruplara⁴, tarımsal üretim, imalat ve ticaret sektörüne ait gelirlerin büyük bir kısmı, maktu ve mukataa halinde olup; XVII. yüzyıl ortalarından itibaren Diyarbakir voyvodalık mukataası olarak adlandırılan ve zaman zaman eyalet sınırlarını da aşabilen, büyük bir üst vergi birimi bütünü altında toplanmışlardı.

¹ Osmanlı taşra yönetiminde *voyvoda* ve *voyvodalık* kavramları, daha geniş bir kullanım alanına karşılık gelebilmekteydi. *Voyvoda*, taşrada merkezî hazineye ait gelirler ile merkezî hazine arasında bir aracı olarak, gelirlerin toplanmasında görevli olabileceği gibi; tanımlanmış çeşitli yetki alanları içinde de sorumluluklar yüklenebilmekteydi. Konunun detayları için bkz. Özvar 2013, s.129-131. Malatya sancağı voyvodalık mukataası için bkz. Ergenç 1986, s.90-92.

² Genç 2006, s.58 ve 61.

³ Bu deyim doğrudan taraflarla ilgili olmayıp; vergi kaynağının deruhte edildiği kişiler (çoğunlukla mültezimler) ile devlet arasındaki durumu ortaya koyan bir terimdi. Buna göre bir vergi kaynağı iltizama verildiğinde, artık mültezimin devlete ödeyeceği miktar (*ber-vech-i maktu*) tahvil sonuna kadar sabitleşmekteydi. Bu durumda mültezim devlete, karşılıklı anlaşma veya mültezimler arası rekabet sonucu belirlenip maktu hale getirilmiş olan bir miktar (iltizam bedeli) ödemekte ancak vergiyi ödeyeceklerden devlet adına kanuni ölçülere göre tahsilât yapması gerekmektedir. Çakır 2003, s.6.

⁴ Diyarbakir voyvodalık mukataasının gelir kaynakları arasında, *Çobaniyye-i Karaulus* olarak tanımlanan mukataalar da bulunmaktaydı. Bu gelir alanı ve eyaletteki aşiretler üzerinde, XVIII. yüzyılda izlenen mali politikalarla ilgili müstakil bir çalışma tarafımda hazırlanmaktadır. O yüzden konargöçer grupların dâhil olduğu ekonomik faaliyetler ve mahiyeti, bu çalışmada ele alınmayacaktır.

Bunun yanında maktu/mukataa statüsünde olan, eyaletteki diğer gelir kaynakları ise şu başlıklar altında yer almaktaydı: Diyarbakir eyaleti züemâ ve erbâb-ı timâr-ı eşkinciyan bedeliyyesi, Diyarbakir çavuşlar kethüdalığı görevi, Diyarbakir eyaletindeki Pertek, Sağman ve Mazgirt sancakbeylerinin gelirleri, Çemişkezek, Pertek, Sağman ve Mazgirt sancaklarının adet-i ağnam ve avarız vergileri. Araştırmanın ana konusunu, eyaletteki üretim ve ticaret faaliyetleri oluşturduğu için, daha çok, bu tür gelirlerin bağlı olduğu Diyarbakir voyvodalık mukataasına ağırlık verilmekte, bahsedilen diğer gelirler ise bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmaktadır. Ayrıca bu çalışma, eyalette üretim ve ticaret alanına giren ne tür gelir kaynaklarının maktu/mukataa halinde olduğuna ve bunların işletiminde ve oluşturulmalarında nasıl bir yol takip edildiğine odaklanmaktadır. Eyalette zengin bir çeşitliliğe sahip olduğu anlaşılan bu gelirler, taşımacılık ve ulaşım faaliyetleri, tarımsal üretim faaliyetleri, Ergani sancağı gelirleri ve Diyarbakir şehir gelirlerinin değerlendirileceği sanayi ve ticaret faaliyetleri şeklinde tasnif edilmiş ve bu başlıklar altında ele alınmıştır.

A. Taşımacılık ve Ulaşım Faaliyetleri

Diyarbakir eyaleti, iki büyük nehrin –Dicle ve Fırat- topraklarında aktığı bir yönetim birimidir. Devlet, özellikle doğudaki sefer hazırlığının eksiksiz ve zamanında yapılmasını istediği için, bölgesel anlamda oldukça önemli olan kale ve sınır bölgelerine zahire ve mühimmat taşınmasında, bu nehirleri sıklıkla kullanmaktaydı. Böylesi bir görev, XVIII. yüzyılın ilk yarısında bölgedeki pek çok kaynağın üst yönetimini sağlayan, Diyarbakir voyvodasının idaresi altındaydı. Yüzyılın ikinci yarısında ise yine bölgedeki ileri gelen devlet yöneticileri, nakliye işlerinin her safhasında öncelikli sorumlu olarak, görev yapmışlardır. Bunun yanı sıra nehir gemilerinin yapımına ve kalelerin onarımı ve inşasında kullanılacak kerestelerin, Birecik'ten Rıdvaniye İskelesi'ne intikali esnasında malzemelerin korunmasına, Rakka beylerbeyi⁵ gibi üst düzey yöneticiler de tayin edilebilirdi.

Diyarbakir eyaletindeki taşımacılık ve ulaşım faaliyetlerini, önemli ve gelir getirici hale getiren diğer bir itici unsur da bölgenin, konargöçer grupların yaylak ve kışlakları arasındaki geçiş güzergâhında bulunmasıydı. Bunun yanında özellikle daha güneydeki aşiretlerin yarattığı tehditten kaçınmak üzere, tüccarlar Birecik'e ulaşmak için Fırat'ı, Musul'a ulaşmak için de Dicle'yi kullanmışlardır. Bedevilerin bölgede belirleyici rol oynamaları doğaldır. Kervanların örgütlenmesi ve çöldeki güvenlik, başlı başına kabile reislerinin tasarrufunda idi. Bir kervanın, Birecik'ten Halep'e ulaşması üç günü

⁵ Orhonlu ve Işıksal 1984, s.120.

bulmaktaydı. Yükler, Birecik'ten Fırat yoluyla taşınıyor, Bağdat'a bir iki gün mesafede ise yeniden kervanlara yükleniyordu⁶.

Nehirlerde devletin askerî ve ticarî olarak sürdürdüğü faaliyetler yanında bölgesel yaşam koşullarının getirdiği şartlarla şekillenen bir ulaşım ve taşımacılık faaliyeti daha vardı ki, Dicle Nehri (Nehr-i Şatt⁷) üzerinde karşıdan karşıya geçiş, bunun tam da merkezine oturmaktaydı. Hem Fırat hem de Dicle nehirlerinde *kelek*⁸ diye tabir edilen araçlar, çok öncelerden beri çeşitli amaçlara yönelik olarak kullanılmaktaydı. XIX. yüzyıl ortalarına kadar eyalette kelekçi esnafının varlığı, bu faaliyetin bölgede etkin olarak sürdürüldüğünü göstermektedir⁹. Mukataa halinde olup, malikâne ile işletilen bu alanın ilk malikâncileri, –herhangi bir ayırt edici özelliği belirtilmeyen- Abdülaziz, Mustafa ve Mehmed adlı kişilerdi. Söz konusu kişiler, 100 kuruş muaccele ödemişler ve 60,5 kuruş yıllık vergi ödemeyi taahhüt etmişlerdir. Bunun yanında merkez sancağa bağlı Kıtırbil-i Süfla¹⁰ adlı köyün önünden yapılan kelekle geçiş işi de mukataa statüsünde idi ve başlangıçta “sipahi” olarak belirtilen Ebubekir adlı zemet sahibinin -1115 (1703-1704) yılından itibaren malikâne kaydıyla uhdesindeydi. Fakat burası, Diyarbekir voyvodalık mukataasına eklendiğinde -1121 (1709-1710)- sipahinin malikâne kaydı kaldırılmıştı. Akabinde, Dicle nehrindeki –yukarıda ifade edilen- diğer geçiş faaliyetiyle birleştirilerek, yeni malikâncilerin bu faaliyetin işletilmesini ve buraya ait vergileri toplama hakkını, ödenecek 25 kuruş muaccele karşılığında alabileceklerine karar verilmişti (9 Şaban 1123/22 Eylül 1711). Ancak

⁶ İnalçık 2000, s.400.

⁷ Şatt, Dicle Nehri'ni ifade etmek için kullanılırdı. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Dicle'yi, Fırat'ın kardeşi olarak tanımlamış ve “Diyarbekir dağlarından doğar. Dört kol halinde doğar ki, dördüne de Şatt (Dicle) derler” şeklinde devam etmiştir. Ancak bütün nehirlere *şatt* denildiğini belirtir. Korkusuz 2003, s.33. Hatta Fırat üzerindeki nehir gemilerinin kaptanlarına şat kaptanı denilmektedir. Orhonlu-Işıksal 1984, s.135.

⁸ Nehrin akış istikametinde giden kelekler, suyun derinliğinin daha az olması sebebiyle daha çok Dicle üzerinde kullanılmışlardır. Kurulmaları ve kullanımları portatiftir. “Koyun ve keçi derisi göğüs tarafından biraz yarıp itina ile yüzülür, daha sonra dikilerek ayakları bağlanır, sonra da üflenerek şişirilen tulumlardan 40'tan 60'a kadarı ağaç dalları ile bir iskelet altına dört-beş sıra halinde bağlanır, sol tarafta 8, arkada 18 tulum eninde olan keleğin üzeri yapraklı dal, hasır veya halı yayılmak suretiyle örtülürdü”. Orhonlu ve Işıksal 1984, s.124. Bölgede çok eski tarihlerden beri yapılmakta olan kelekçilik, yakın bir zamana kadar Fırat'taki balıkçılık faaliyetlerinde “kelek” denilen araçlar kullanılmasıyla devam ettirilmiştir.

⁹ Yılmazçelik 1995, s.309.

¹⁰ Kıtırbil-i Süfla köyü, XVI. yüzyılda Amid nahiyesine bağlı köyler arasındaydı. Havâss-ı hümâyûn statüsünde olup, malikâne-dîvânî usulle işletilmekte idi. İlhan 2000, s.13 [tıpkıbasım bölümü]. XVIII. yüzyılda ise Amid sancağında yer alan Kıtırbil-i Müslim adlı köyün -benzer isme sahip olması sebebiyle- Kıtırbil-i Süfla köyünün bir devamı olduğu düşünülmektedir. XVIII. yüzyılda Amid sancağında yer alan köy isimleri için bkz. Yılmazçelik 1995, s.151-156.

Ebubekir, kolay vazgeçmemiş ve duruma itiraz etmişti. Köydeki bu geçiş faaliyetini, mukataa olarak kaydettirenin kendisi olduğunu, 25 kuruş yıllık vergi ve 75 kuruş muaccele ile mukataanın kendi üzerinde bulunduğu iddia etmekteydi. Ancak burası, voyvodalığa zam olarak kaydedilip, üstelik bir de başkalarına malikâne ile verilince, kendisi zarara uğramıştı. Ayrıca mukataanın kendi zeamet sınırları içinde bulunması ve kendisinin mukataanın ilk sahibi olması gerekçesine de dayanarak; 25 kuruş olarak tayin edilen yıllık vergisine 25 kuruş daha ekleyip ve yeni malikânegilerin ödedikleri 25 kuruş muacceleyle de kendilerine geri ödeyip; 50 kuruşluk yıllık vergi karşılığında mukataanın, ber-vech-i maktu olarak kendisine verilmesini teklif etmekteydi. Nihayetinde Ebubekir'in isteği, merkezî yönetimde karşılığını bulmuş ve karar lehinde olmuştu¹¹. Ancak anlaşılan o ki, Ebubekir'in dönemi uzun sürmemiş ve neredeyse altı ay sonra, her iki mukataa alanı birleştirilmiş ve 1/3'lik hisseler halinde satışa konu olmuştu. Her ikisinin yıllık vergilerine de birer miktar zam yapılmış ve yıllık vergi, toplam 120 kuruş olarak takdir edilmişti¹².

Fırat nehrinin bir kolu olan Muratsuyu, adeta bir hat gibi konargöçer grupların önünde bulunmakta ve buradan geçiş faaliyeti, önemli bir hareketliliğe sahne olmaktaydı. Bölgede kalabalık bir topluluk halinde bulunan Bozulus taifesi¹³ örneğinde, bu geçiş faaliyeti ele alınacak olursa; aşiretlerin kışlağı, Diyarbakır, Mardin ve Urfa üçgeninde olup, bugün bir bölümü Suriye içinde kalan Berriye ya da "Berriyecik" adı verilen bölgeydi. Yaylakları ise daha kuzeyde Doğu Anadolu'nun yukarı bölümlerindeydi. Aşiret mensupları yaylağa çıkarken, iki yol takip etmekteydi. Bunlardan ilki; Mardin, Türkmen Deresi ve Raşmel köyü yakınlarından, Hani üzerinden Muratsuyu'nun aktığı vadiyi kuzey-batı yönünde takip ederek, Çapakçur'a ulaşılan yoldu. Burada hayvanlarını ya gemilere bindirerek ya da suyun durumuna göre akıntının yavaş olduğu yerlerden yüzdürerek, Muratsuyu'ndan karşıya geçerlerdi. Koyun ve eşyaların su geçişlerinde, herhangi bir vergi alınmazdı. Ancak gemi ile taşıma sağlanırsa, o zaman her gemi yüküne üçer akçe ile her haneden bir baş peynir ve bir koyun yapağısı vergi alınmaktaydı. Bazı aşiretler ise Çapakçur (Bingöl) yakınlarında bulunan diğer köprüleri kullanarak, Muratsuyu'nu geçerler ve

¹¹ 27 Zilkade 1123 (6 Ocak 1712) tarihli derkenar için BOA, MAD -7836, 96.

¹² BOA, MAD-9518, 44.

¹³ Akkoyunlu Türkmen Devleti'nin çekirdeğini oluşturan Bozulus adlı göçebe gruba mensup cemaatlerin önemli bir kısmının, Halep Türkmenleri ile Dulkadirli Türkmenlerinden oluştuğu bilinmektedir. Bunlar, Diyarbakir merkez olmak üzere kuzeyde Erzurum ve Gürcistan'a, güneyde ise Mardin'in güneyindeki Deyr-i Zor'a kadarki geniş bir sahaya yayılmışlardı. XVI. yüzyıl sonlarına doğru, Orta ve Batı Anadolu'ya yayılan Bozulus Türkmenlerinin, Diyarbakir'de yaşayanları, Kanuni döneminde "padişah hâssî" reayası statüsünde idiler. Bkz. Şahin 2006, s.191.

yaylaklarına doğru yol alırlardı¹⁴. XVIII. yüzyılda bu köprü ya da köprülerden geçiş faaliyeti de (mukâta'a-i 'ubûr-ı cısır-i Çapakçur) bir mukataa halindeydi ve malikâne ile işletilmekteydi. Ancak burada kastedilen faaliyetin, kaç köprü üzerinden yapıldığını tayin edemiyoruz. Çapakçur sancağı, Osmanlı taşra düzeninde yurtluk-ocaklık statüsündeki sancaklardan biri olup, XVIII. yüzyıl başlarında Diyarbekir eyaletinde yer almaktaydı¹⁵. Bölge başta Bozulus aşiretleri olmak üzere konargöçerlerin yaylak ve kışlakları arasında geçiş güzergâhında bulunmaktaydı. XVI. yüzyılda Çapakçur sancak gelirleri arasında yer alan köprü/köprülerden geçiş vergisi, *has* statüsünde olup¹⁶, XVIII. yüzyılda Diyarbekir voyvodalığının gelir kaynakları arasındaydı. Mukataanın, malikâne uygulamasının başladığı ilk yıllardan itibaren uygulama kapsamına dâhil edilmesi, dikkate değer bir noktadır¹⁷.

Konargöçer aşiretlerin izlediği ikinci yol ise Karacadağ'ın batı eteklerinden devam edip, Ergani üzerinden Palu'ya varmakta ve buradan yine Muratsuyu'ndan geçerek, kuzeye doğru ilerlemekte ve Erzurum-Kars platosuna ulaşmaktaydı¹⁸. Hatta Bozulus taifesinin yaylak resmi; Muratsuyu'ndan geçiş esnasında alınmaktaydı¹⁹. Yüzyılın başlarından itibaren hisseli olarak birden fazla kişi tarafından işletilen bu geçiş faaliyetinin mahiyeti ise, ödenen muaccele ve yıllık vergi miktarlarından takip edilebilmektedir. Buna göre, yüzyılın başlarında 750 kuruş muaccele ve 2.000 kuruş yıllık vergiye sahipken; yüzyılın ortalarında yıllık vergisi 800 kuruşa düşmüştü. Yıllık vergisinin önceki döneme göre düşmüş olması, bir gelir kaybının göstergesi olarak düşünülebilir. Zira mukataaya Döğerin (?) aşiretinin öşür vergisi dâhil edilerek birlikte işlem görmüş ve yıllık vergi 1.800 kuruşa çıkartılmış, yüzyılın sonlarında ise bu meblağ, 1.900 kuruşu bulmuştur²⁰.

Yüzyılın sonlarına doğru nehirde yeni geçiş noktaları oluşturulduğu ve malikâne ile işletildiği görülmektedir. Buna Garb-i Amid nahiyesinde bulunan Köprü köyü arazisindeki "nehr-i cedîd" yani –muhtemelen- "yeni nehir geçiş noktası" örnek olarak verilebilir. Başlangıçta ber-vech-i maktu olarak işletilmişse de, Mehmed ve İsmail adlı yatırımcıların ölmesiyle, malikâne ile

¹⁴ Gündüz 2008, s.79-80. Bozulus Türkmenlerinin yaylak ve kışlakları arasındaki güzergâhı gösteren bir harita için bkz. Gündüz 2008, s.81.

¹⁵ XVI. yüzyıl Çapakçur sancağı için bkz. Söylemez ve Demir 2010; Başar 1997, s.21.

¹⁶ Muratsuyu köprülerinden yapılan geçişlerden alınan vergi, Çapakçur sancakbeyinin gelirleri arasında sayılmaktaydı. 1540 tarihli Bozulus Kanunnamesi için bkz. Barkan 1943, s.141.

¹⁷ Ülke genelinde malikâne üzere satılan ilk mukataalar için bkz. Özvar 2003. XVIII. yüzyıl Diyarbekir voyvodalık mukataasından malikâne ile yapılan satışların ay, gün, yıl olarak dağılımı ve değerlendirilmesi için bkz. Başarır 2009, s.70-79.

¹⁸ Gündüz 2008, s.79-80.

¹⁹ 1540 tarihli Diyarbekir Vilayet Kanunnamesi için bkz. Barkan 1943, s.134.

²⁰ BOA, MAD-9486, 179; BOA, MAD-9518, 67; BOA, MAD-9519, s.101.

işletilmesine karar verilmiş ve Yusuf Ağa adlı kişi, ödediği 470 kuruş muaccele ile geçiş vergisini toplama hakkını elde etmişti²¹. 50 kuruş yıllık vergisi olan gelir kaynağının, ilerleyen yıllarla beraber iki yarı hisse halinde işletildiğini görmekteyiz. Hisselerden ilkini, Ahmed Şerif adlı kişinin oğulları Seyyid Mehmed ve Hafız Kasım adlı kişiler, –berat tarihleri 10 Şaban 1235 (23 Mayıs 1820)- 250 kuruş muaccele ödeyerek satın almışlardı. Diğerine ise el-Hâc Mehmed Efendi ile Diyarbakir mîrî kâtibi el-Hâc Said Efendi –berat tarihleri 27 Zilhicce 1238 (4 Eylül 1823)- 1.750 kuruş muaccele ödeyerek sahip olmuşlardı²².

B. Tarımsal Üretim Faaliyetleri

Diyarbakir eyaletinde, fethedildiği ilk dönemlerden itibaren hububat başta olmak üzere pek çok ürünün yetiştirildiği ve hatta Irak bölgesi için hububat ambarı olacak kadar yoğun üretim yapmaya olanak sağlayan, geniş ve verimli topraklara sahip olduğu bilinmektedir²³. Ancak tarımsal üretimin esasını oluşturan ve voyvodalık mukataası içinde yer alan bir kısım köy ve mezralar, başka bir çalışmada ele alındığından²⁴ tekrara düşmemek için, değerlendirme dışında tutulacaktır. Bu bölümün konusunu, Amid sancağındaki madrablar ile bağ, bahçe ve çayır türü alanlardaki tarımsal üretim faaliyetleri oluşturmaktadır.

Yetiştirilmesi zahmetli bir bitki olan pirinç (çeltik) ekimi, devlet tarafından teşvik edilen ve korunan ekonomik faaliyetlerdendi. Anadolu'nun sulamaya müsait her yerinde yetiştirilebildiği gibi özellikle Rumeli'nin fethiyle beraber, buralarda da büyük pirinç tarlaları açılmıştı. Yetiştirilmesi, hasadı ve sürekli suya ihtiyaç duyması nedeniyle pirince özel bir önem atfedilmekteydi. Bu sebepten devlet, üretimi yapacak olan ahaliye, bir takım muafiyetler sağlama esasına dayanan bir işletme düzeni kurarak, üretimi teşvik etmeyi amaçlamıştı. Çoğunlukla has veya vakıf-mülk statüsünde olup, mukataa veya ortakçılık yoluyla işletilen pirinç ekili alanlar, su kaynaklarına yakın, başka ürünün

²¹ Berat tarihi 26 Şaban 1193 (8 Eylül 1779)'dür. BOA, MAD-9518, 77.

²² BOA, MAD-9519, 123.

²³ XIX. yüzyılda Diyarbakir eyaletinde buğday ve arpanın yanı sıra fasulye, mercimek, pirinç, susam ve pamuk gibi bitkiler de yetiştirilmekteydi. Ürünlerin yıllık kapasiteleri hakkında bilgi bulmak, resmî kayıtlara yansımadağı için zordur. Ancak Yılmazçelik, bu konuda Diyarbakir eyaletinden satın alınan buğday ve arpa miktarlarının bir fikir verebileceğini belirtmekle beraber, buna bakarak kesin bir değerlendirmenin zor olacağını da ifade etmektedir. XIX. yüzyılın ortalarında, sancaktan 10 biner kile (256,4 ton) buğday ve arpa satın alındığını, dolayısıyla eyaletteki üretimin çok fazla olduğunu tahmin etmektedir. Yılmazçelik 1995, s.281-282.

²⁴ Başarı 2011, s.196-229.

yetiştirilmediği, daha çok boş topraklardı. Buralara *nehri çeltük* adı verilen su kanallarının yapılmasıyla, üretimin daha elverişli hale getirilmesi sağlanırdı.²⁵

Amid sancağında tarımsal üretimin bir kısmını, pirinç ekimi oluşturmaktaydı. Hem şehrin hem de çevresinin pirinç ihtiyacı, şehir çevresindeki, özellikle de Karacadağ taraflarındaki *madrab* adı verilen tarlalardan karşılanmaktaydı. Amid sancağının XVI. yüzyıl kanunnamelerinde, buradaki pirinç tarlalarında ekim-dikim yapan köyler ve köylüler için ayrı bir hukuki düzenleme olup olmadığına dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. 1518’de Amid sancağında bulunan beş²⁶ *madrab*ın 80.000 akçe geliri vardı²⁷ ve Diyarbekir’in ilk beylerbeyi Mehmed Paşa’nın hasası olarak kaydedilmişlerdi²⁸. 1518’de eyaletin ekonomik yapısındaki yerini görebilmek için *madrab*ların yıllık geliri ile sancaktaki, özellikle *hasshâ-i hümâyûn* ve beylerbeyi hasası olarak tahsis edilen diğer vergi kaynaklarının yıllık gelirlerini karşılaştırmak faydalı olacaktır (bkz. Tablo 1).

²⁵ Mukataa olarak işletildiklerinde; başlarında bir “çeltik emini” bulunur, özel vergi muafiyeti sağlanmış çeltik reyası ile kanalların bakımıyla görevli çeltük kürekçileri, onun idaresinde bulunurlardı. Çeltikçilik babadan oğula intikal eden bir statüydü. Emecen 1993, s.265-266. Ayrıca çeltikçi reaya ve çeltik üretimi hakkında detaylı bilgi için bkz. Arıkan 1990, s.477-481.

²⁶ M. Mehdi İlhan, *madrab*lara ait bu sayıyı defterin tıpkıbasımında “(?)” koyarak yayımlamıştır. İlhan 2000, s.24 [tıpkıbasım tarafı].

²⁷ Birbirine yakın iki bölge arasında bir gelir karşılaştırması yapacak olursak, Malatya’da ekilen çeltik tarlalarından XVI. yüzyılda 144.000 akçelik gelir sağlanırken, XVIII. yüzyılda % 31’lik bir düşüşle 100.000 akçelik bir gelir sağlanmıştı. Bkz. Karagöz 2003, s.194.

²⁸ İlhan 2000, s.24 [tıpkıbasım tarafı]. Şehre satılmak için gelen pirincin yetiştirildiği her bir *madrab*dan kapıcı hakkı olarak “resm-i bevvabî” adıyla bir Amid müdü ölçüsünde pirinç vergi olarak alınırdı. “Ve çeltük *madrab*larından dahi her bir *madrab*dan birer Amid müddü çeltük resm-i bevvâbî alınur imiş”, Barkan 1943, s.147. 1518 tarihli Amid sancağına ait ilk tahrir defterindeki verilerden hareketle resm-i bevvabî, genellikle Amid kapılarından içeri giren mahsullerden alınan vergi idi. Ancak esasen bu vergi, üç ayrı vergi çeşidini kapsamaktaydı. Bunlardan ilki kapıcı vergisi olup, *hasshâ-i hümâyûn* statüsünde idi. İkincisi “büyük bir ihtimalle başlangıçta peynirlerini kapılardan içeri geçirip satan peynircilerden alınmış olup daha sonra yılda 1.400 akçelik maktu’ bir vergiye tahvil edilmişti”. Bu vergi de *hasshâ-i hümâyûn* statüsünde idi. Diğer bir resm-i bevvabî ise tımar sahibinin, doğrudan doğruya reyanın zahiresinden kiledede 7 akçe almış olduğu vergi idi. İlhan 2000, s.99.

Tablo 1- 1518’de Amid Sancağındaki Has Statülü Gelir Kaynakları²⁹

Gelir Kaynağının Adı	Yıllık Geliri (akçe)	Gelirin Kime Ait Olduğu
Boyahâne	150.000	Beylerbeyi Hassı
Tamgâ-yı hamr	120.000	Beylerbeyi Hassı
Tabakhâne ma’a icâre-i dükkân	100.000	Beylerbeyi Hassı
Darbhâne	90.000	Hashhâ-i Hümâyûn
Cizye-i kefere-i Amid ma’a kurâ	85.000	Hashhâ-i Hümâyûn
Mahsûlât-ı madrabhâ-yı çeltük [beş madrab]	80.000	Beylerbeyi Hassı
Tamgâ-yı haml ve ‘arsa ve kapan	70.000	Hashhâ-i Hümâyûn
Tamgâ-yı siyâh	50.000	Hashhâ-i Hümâyûn
Cerâ’im	20.000	Beylerbeyi Hassı
İhtisâb	17.000	Hashhâ-i Hümâyûn
Beytü’l-mâl	15.000	Beylerbeyi Hassı
Başhâne	15.000	Beylerbeyi Hassı
Kirişhâne	15.000	Hashhâ-i Hümâyûn
Macunhâne	15.000	Hashhâ-i Hümâyûn
Tamgâ-yı ağnâm	14.000	Hashhâ-i Hümâyûn
Tamgâ-yı üserâ ve devâbb	7.000	Hashhâ-i Hümâyûn
Bozahâne	5.000	Beylerbeyi Hassı

1518 tarihli tahrir defterinde yer alan yukarıdaki tablodaki veriler, madrabların özellikle şehirdeki diğer vergi kaynaklarıyla mukayese edilebilecek hatırı sayılır bir gelire sahip olduğunu göstermektedir. Diyarbakir eyaletinin ilk beylerbeyi olan Bıyıklı Mehmed Paşa’nın toplamda haslarının tutarı, 1.211.033 akçeyi bulmaktaydı. Sadece Amid’den aldığı hisse, sancağın vergilerinin, madrabların da dâhil olduğu büyük bir kısmını içermekte ve hashhâ-i hümâyûna ayrılan gelirlerin neredeyse iki katını oluşturmaktaydı³⁰.

1568 tarihli Amid sancağına ait tahrir defterinde madrabların sayısında bir artış olduğu görülmektedir. Yaklaşık elli yıllık bir dönemden sonra sayıları artan madrabların gelirleri de 103.033 akçeye yükselmişti³¹. Bunlar Mecnûn, Döldül, Mu’allakat, Kara Pınar ve Söd Pınarı, Tildar, İrfan, İskenderi, Kazık

²⁹ İlhan 2000, s.5 ve 24 [tıpkıbasım tarafı].

³⁰ İlhan 2000, s.107.

³¹ Acun 2001, s.211.

Depe, Devın, Şuayb, Ayrııı Kara, Ayn Germe, Hatun-ı Marta³², Hatun-ı Mamaş, Ağca Kal'a ve Zeraver adlı madrablardı³³. Bu dönemde madrabların, *ber-vech-i mukataa* usulüyle işletilip; havâss-ı hümâyûn gelirleri arasında yer aldığı görülmektedir. Madrabların tamamında yıllık 85 müdlük bir ekim yapılması öngörölmüşü. Fakat mültezimler, piriñ ekimi yapacak olan köy halkını, belirtilenden fazla ekim yapmaya zorlamışlar ve piriñ tarlalarının ayağına pamuk ekerek, ettikleri pamuklara *mîrî çeltik*ten daha fazla su verilmesine yol açmışlardı. Her iki durum sebebiyle halk eskiden beri sulanan tarlalarına artık suyun yetişmediğini ve 85 müdden fazla tohum ekmekle tarlalarının zarara uğradığını söyleyerek, mültezimlerden şikâyetçi olmuşlardı. Merkezî yönetim de 85 müdden fazla piriñ ekilmemesi ve halkın suyuna müdahale edilmemesi yönünde hüküm vermişti³⁴.

XVI. yüzyıldaki madrabların kaçının XVIII. yüzyıla ulaştığı hakkında bilgilerimiz şu an için yetersizdir. Malikâne uygulamasının ilk yıllarına ait kayıtlarda, bir kısım madrabların voyvodalık mukataası gelirleri arasında yer aldığı görülmektedir. Ancak ilk dönem için, bunun XVI. yüzyılda Amid sancağında yer alan madrabların tamamını kapsayıp kapsamadığı kesin değildir. Voyvodalık mukataasına bağılı madrabların isimleri şunlardır: Askerim Pınarı, Kara Pınarı ve Süd Pınarı, Hatun Harkı, Mu'allakât Harkı, Meryem Pınarı der-Karacadağ, Beğ Pınarı der-nezd-i Karaca Dağ ile Mecnun adında sekiz madrabdır³⁵. Bu sekiz madrabtan dördünün XVI. yüzyıldan devam edegeldiğı, diğler dördünün ise yeni madrablar olduğı görülmektedir.

XVI. yüzyıl ortalarında mukataa usulüyle yönetilen ve mültezimlerin işletiminde olan madrablar, XVIII. yüzyılda voyvodalık idaresine geçince dönemin yaygın vergi toplama usulü olan malikâne sistemiyle ilişkilendirilmişlerdi. Uygulamanın ilk yıllarında madrabların bir bütün olarak değil ayrı ayrı malikâne ile işletildiğı görülmektedir. Yıllık vergileri ise aynî ya da nakdî olarak tayin edilmişti. Kara Pınarı ve Süd Pınarı, Hatun Harkı ve Mu'allakât Harkı madrabları birlikte işlem görmüşlerdi. Kara Pınarı ve Süd Pınarı madrabının yıllık vergisi, aynî olarak -50 Mısırî kilesi piriñ-, diğlerlerinin ise nakdî olarak -60 kuruş- belirlenmişti. Muacceleleri ise 100

³² XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yer alan mukataa gelirlerinin kaydedildiğı defterin (BOA, MAD 7075) çeviri metnini hazırlayan Rhoads Murphey, bu yeri "masraf-ı Hatun Karta" olarak okumuştur. Murphey 1987, s.71.

³³ Tapu Kadastro Arşivi, TT-155, 56b.

³⁴ Tapu Kadastro Arşivi, TT-155, 56b. Madrabların isimleriyle birlikte, mültezimlerle ahalinin yaşadığı bu kriz, mukataanın yeniden Diyarbekir voyvodalık mukataası gelirlerine dâhil edilip, voyvodanın idaresine geçirildiğı 1191 (1777/78) yılında düzenlenen bir kayıta aynen tekrar edilmektedir. 1 Muharrem 1194 (8 Ocak 1780) tarihli arz için bkz. BOA, C.ML-28515.

³⁵ BOA, MAD-9486, 182, 185, 187, 188, 191.

kuruş olup, Seyyid Mehmed, Seyyid Ali, Şeyh Vahiy (?), Mustafa ve Ahmed adlı kişilerin işletimine verilmişti³⁶.

Karacadağ yakınlarında bulunan Meryem Pınarı adlı madrab, bir köy ve mezra ile beraber işlem görmüş ve kendisinin yıllık vergisi 26,5 kuruş olarak belirlenirken, işlem gördüğü diğer vergi kaynaklarıyla beraber muacceleleri 140 kuruş olarak tayin edilmişti. Ayırt edici herhangi bir özelliği belirtilmeyen malikânegileri ise Mehmed ve İbrahim adlı kişiler olup, muhtemelen bölge ahalisinden kimselerdi³⁷. Yine Karacadağ yakınlarındaki Beğ Pınarı madrabı, 50 kuruş muacceleyle İbrahim ve Yusuf adlı kişilere satılmıştı³⁸. Mecnun adlı madrab ise yıllık geliri hem aynı -32 Mısırî kilesi pirinç- hem de nakdî -32 kuruş- olarak belirlenirken, muacceleleri de 40 kuruş olarak tayin edilmişti³⁹. *Hâric-ez-defter*⁴⁰ olduğu kaydedilen Askerim Pınarı madrabı, kayıt dışı kalmış olmasına rağmen daha uygulamanın başlarında voyvodalık mukataası gelirlerine bağlanmış ve malikâne ile işletilmişti. Ancak diğerlerine göre daha mütevazı bir yıllık vergisi -6 Amedî kilesi pirinç- ve muacceleleri -17 kuruş- vardı⁴¹. Aynı zamanda Amid'deki Zoğa, Arzuoğlu ve Mehmed Karalu köyleriyle beraber işlem görmüştü. Bu vergi kaynağına, bütün olarak toplamda 1.255 kuruş muaccele ödenmiş, 14 Safer 1127 (19 Şubat 1715) tarihinde Mehmed Salih'e malikâne üzere tevcih edilmişti⁴². Karma vergi birimleri oluşturulmasında bir taraftan devletin, uygulamanın ilk yıllarındaki temkinli yaklaşımı gözlenirken diğer taraftan kayıt altına alınmamış ya da atıl halde

³⁶ Berat tarihleri, 29 Rebiülahir 1111 (24 Ekim 1699) olarak verilmektedir, BOA, MAD-9486, 182.

³⁷ 9 Zilhicce 1112 (7 Mayıs 1701) tarihli kayıt için bkz. BOA, MAD-9486, 185.

³⁸ 22 Şaban 1113 (22 Ocak 1702) tarihli kayıt için bkz. BOA, MAD-9486, 187.

³⁹ Madrabın işletmecisi olan eski sekbanbaşı Murtaza Ağa'yı, daha önceden bir kısım köy ve mezra gelirlerini toplama hakkını malikâne üzere satın aldığından, malikâne uygulamasının ilk yıllarında, tarımsal üretim alanlarına yatırım yapan aktif yatırımcılardan biri olarak değerlendirmek mümkündür. Ayrıca madrabın satış işlemi mahallinde değil merkezden yapılmıştır (19 Şevval 1107/22 Mayıs 1696). BOA, MAD-9486, 188.

⁴⁰ XVI. yüzyıldan itibaren devlet bölgede, *hâric-ez-defter* vergi kaynakları için ciddi tedbirler almıştı. 1540 tarihli Diyarbakir Vilayeti Kanunnamesine göre, "hâric-ez-defter" ayrı bir kalemdi ve bazı kişilere iltizamla deruhte edilirdi. Bu işi üstlenen kişinin görevi, hâric-ez-defter vergi kaynaklarını ve vergi mükelleflerini tespit etmektir. Ancak bu işi yapanların suiistimalleri, halkı büyük sıkıntıya sokuyor ve şikâyetlere konu oluyordu. Bunun yanında her sancakta "mezârî-i hâric-ez-defter" adıyla bir vergi kaynağı daha ihdas edilmiş ve hasshâ-i hümayûn olarak kaydedilmişti. Buna göre hâric-ez-defter olup, bir köyün ekinliği halinde ve tahrir esnasında, hasılı olmayan mezraların harabesi ve suyu olduğu tespit edilir edilmez müstakil bir mezra olduğu kabul edilecek ve hasılı merkezî hazine emînleri tarafından tahsil edilecekti. 1540 tarihli Diyarbakir Vilayeti Kanunnamesi için Barkan 1943, s.133.

⁴¹ 3 Cemaziyelevvel 1108 (28 Kasım 1696) tarihli kayıta malikânegilerinin, Mehmed ve Salim adlı kişiler olduğu görülmektedir, BOA, MAD-9486, 191.

⁴² BOA, MAD-9518, 14. Diğer köylerin her birinin yıllık vergilerinin, ayrı ayrı tayin edildiğini de belirtmek gerekir.

kalan gelir kaynaklarının –muhtemelen- çevrelerindeki diğer gelir kaynaklarıyla birleştirilerek işler hale getirildikleri anlaşılmaktadır⁴³.

Madrabların işletimiyle ilgili ilerleyen yıllarda bir kırılma noktası yaşanmış ve Amid’de bulunan madrablar, tek tek malikâneye verilmek yerine tamamı bir vergi birimi haline (maktû‘-ı mahsûl-i madrabhâ-i Amid) getirilerek Diyarbekir voyvodalık mukataası gelirlerinden çıkarılmışlardı. Yıllık vergi - 1.000 kuruş- ile kalemiyyelerini, merkezî hazineye ödemek şartıyla, 1 Mart 1143 (12 Mart 1731) tarihinden itibaren merkezî bürokrasi görevlilerinden mektupçu dairesi⁴⁴ halifelerinden Osman Efendi ile Diyarbekir voyvodası Mustafa Ağa’ya müştereken malikâne üzere satılmışlardı⁴⁵. Vergi biriminin malikâncilerinden birinin merkezî bürokrasi içinden gelmesi ve diğerinin voyvoda olması, bu tür ürünlerin ekiminde devletin kontrolünü görmek açısından bir gösterge olarak kabul edilebilir. Bunun yanında XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren artık Diyarbekir voyvodalarını, malikâneci kimlikleriyle de sistem içinde görebilmek mümkün olmaktadır.

Madrabların işletimiyle ilgili diğer bir dönüm noktası ise bunların yeniden voyvodalık mukataasına dâhil edilmesiyle yaşanmıştı. XVIII. yüzyılın sonlarında bu vergi kaynağı, uzun süre boş kaldığı gerekçesiyle, 1191 (1777/78) yılında, yeniden Diyarbekir voyvodalığının gelir kaynaklarından biri haline getirilmişti⁴⁶. Malikâne sahiplerinin ölmesi üzerine, vergi birimi açık arttırmaya (müzayedeye) çıkarılmış ancak kimse tarafından *rağbet* görmeyince - muhtemelen üretimin aksamaması için- voyvodalık gelirleri arasına katılarak, voyvodanın idaresine verilmişti. Kayıtlardan takip edilebildiği kadarıyla bir süre doğrudan voyvoda tarafından idare edilmiş ve daha sonra -voyvodalığa bağlı kalma durumları sürdürülerek- malikâne üzere işletilmeleri sağlanmıştı. Buna Mecnun madrabı örnek olarak verilebilir. Yıllık vergisi 32 Mısırlı kilesi pirinç ve 32 kuruş, yıllık vergisininse 150 kuruş olarak belirlendiği madrabın malikâncilerinden ilki, yarı hisseye 32,5 kuruş muaccele ödeyerek 27 Şevval 1206 (18 Haziran 1792) tarihinde beratlarını alan Mehmed Salih ve Mehmed Sadık adlı kişilerdi. Diğer yarı hissesine aynı meblağda muaccele ödemesi yapan Mehmed Efendi, 17 Receb 1205 (22 Mart 1791) tarihinde mukataanın işletimine dair beratını almıştı⁴⁷.

⁴³ Diyarbekir voyvodalık mukataası içinde vergi birimlerinin nasıl oluşturulduğuna dair bir değerlendirme için bkz. Başarır 2011, s.201-203.

⁴⁴ Mektûbi-i sadr-ı ‘âli adı verilen sadrazam mektupçusu, sonraları reisülküttabın maiyetinde sayılmıştı. Ancak hizmet itibarıyla sadrazamın özel kalem müdürü idi. Uzunçarşılı 1988a, s.260.

⁴⁵ 6 Safer 1144 (10 Ağustos 1731) tarihli derkenar için bkz. BOA, MAD-9518, 5.

⁴⁶ BOA, MAD-3602, 89; BOA, C.ML-28515.

⁴⁷ BOA, MAD-9519, 71 ve 74.

Diyarbakir şehrinin Dicle kenarında konumlanması, Dicle ile şehir arasında verimli alanların bulunması ve şehre su kemerleriyle su taşınması gibi faktörlerin de etkisiyle bölgede verimli bağ ve bahçelerin varlığı olağandı. Fis bahçesi ile Melek Ahmed Paşa bahçesinin “icâre” yani kira gelirleri de mukataa halinde olup, malikâne üzere işletilen gelir kaynaklarındandı. Fis bahçesinin yıllık vergisi 5 kuruşken, Melek Ahmed Paşa bahçesininki 25,5 kuruş olarak kaydedilmişti. Birlikte satıldıkları anlaşılan mukataanın malikânecileri, Mustafa ve Yusuf adlı kişilerdi. Bunlar, mukataa için 35 kuruş muaccele ödemesi karşılığında, 27 Rebiülevvel 1114 (21 Ağustos 1702) tarihinde beratlarını almışlardı⁴⁸.

C. Sanayi ve Ticaret Faaliyetleri

Çeşitli hammaddelerin işlendiği endüstriyel faaliyetler, tarım ve hayvancılıktan sonra halkın en önemli uğraş alanıydı. Osmanlı şehirleri, ziraat ve hayvancılık dışında kalan ekonomik faaliyetlerin sürdürüldüğü merkezlerdi. Bu çerçevede sanayi ve ticari faaliyetler olarak ifade edebileceğimiz bu üretim işleri, yalnızca bulunduğu merkezi değil aynı zamanda bu merkezin çevresindeki bölgeyi de kapsayan bir faaliyet alanını kastetmekteydi. Osmanlı Devleti’nde çoğunlukla şehirdeki üretim faaliyetlerinden sağlanan gelirler, ya *havâss-ı hümayûna* tahsis edilir ya da beylerbeyi, sancakbeyi gibi devlet görevlilerine *ehl-i örf/sahib-i arz* statülerinin getirdiği yöneticilik görevlerine karşılık *has* olarak tevcih edilirdiler. Ancak bu durum, –burada detaylarına giremeyeceğimiz, XVI. yüzyılın sonlarıyla başlayıp, XVIII. yüzyıla beraber daha yapısal değişikliklere sebep olan şartların etkisiyle- zamanla değişerek; *has* statüsündeki gelirler başta olmak üzere, tımar alanlarının *mukataa* haline getirilmesine ve bunların vergilerinin iltizam ya da malikâne yoluyla toplanmasına yol açmıştı⁴⁹. Bu genel eğilimin, Diyarbakir eyaletinde de tezahürlerini görmekteyiz. Amid ve Ergani sancaklarında özellikle şehir merkezlerindeki, daha önceki yüzyılların *has* statüsündeki çeşitli gelirleri malikâne kapsamına alınmıştı. Bu gelirlerin kapsadığı faaliyet sektörü içinde, ticari işletmelerin yanı sıra şehirde, hem sanayi ve ticaret sektöründe hem de diğer alanlarda sürdürülen birtakım hizmetler yer almaktaydı.

⁴⁸ BOA, MAD-9519, 93.

⁴⁹ Tımar alanlarının mukataalaşmasıyla ilgili detaylı değerlendirme için Cezar 1986, s.34-64.

a. Ergani Sancağı Gelirleri

Ergani sancağının merkezini oluşturan Ergani şehri ile sancağın belirli gelirleri, Diyarbekir voyvodalık mukataasına bağlıydı ve Diyarbekir voyvodası tarafından idare olunmaktaydı. Burada öncelikle ele alınacak gelir kaynağı, Diyarbekir eyaletinde, köylere kadar inebilecek yaygınlıkta bir dağılıma sahip bulunan boyahanelerdi. Eyalette yürütülen dokumacılık faaliyeti ile bunun önemli bir aşamasını teşkil eden, kumaş ve iplik boyama faaliyeti, boyahanelerin önemini arttırmaktaydı. Ergani’de voyvodalık idaresindeki boyahaneler, Çüngüş ve Karto köylerinde bulunmaktaydı⁵⁰. Yıllık vergileri ayrı belirlenebileceği gibi bunlar, bir bütün addedilerek muacceleleri toplu halde tayin edilip; beraber de işlem görebilirlerdi⁵¹.

Çüngüş köyünde yer alan boyahane, Ergani kazasında bulunan Çüngüş, Mogan-ı Ulya, Mogan-ı Süfla ve İsmail Özü köyleri ile Ergani kazasında yer alan silahhane, debbağhane gibi ticari işletmelerin yanısıra tamga-yı haml ve ihtisab gelirleri ve Çüngüş köyünün bâd-ı havâ ve cürm-i cinâyet gibi yönetimle ilgili diğer vergi gelirlerini de kapsayan; farklı nitelikte pek çok gelir çeşidini bünyesinde bulunduran karma bir vergi biriminin içinde yer almaktaydı. Çüngüş boyahanesinin yıllık vergisi 493 kuruş ve sayılan diğer gelir kaynaklarının yıllık vergisi –kalemiyyeleri ile birlikte- 540 kuruş olmak üzere, toplamda 1.033 kuruşluk yıllık vergi ile *bütün* bir vergi birimi olarak malikâne üzere tevcih edilmişlerdi. İki yarı hisse halinde satışı yapılan vergi alanının malikânegileri, Diyarbekir’de Cami-i Kebir mahallesinde ikamet eden Koca Yusuf Ağa’nın maiyetinde görev yapan Hasan –berat tarihi 12 Muharrem 1126 (28 Ocak 1714)- ile Seyyid Ahmed ve Seyyid Ali –berat tarihleri 16 Muharrem 1120 (7 Nisan 1708)- adlı kişilerdi. Mukataanın her bir hissesi için 1.012,5’ar kuruş muaccelle ödemesi yapmışlardı⁵². İlerleyen yıllarla beraber mukataaların yıllık vergilerinde büyük değişimlerin yaşanmadığı ve çoğunlukla aynı kaldığı anlaşılmalı beraber muaccelle miktarlarında artışlar gözlenebilmekteydi. Yıllık vergisi 1.033 kuruş⁵³ olarak aynı kalan mukataa, bir bütün olarak işlem görmeye devam etmişti. Malikânegisi ise 12 Ramazan 1186 (7 Aralık 1772) tarihi

⁵⁰ Uygulamanın ilk yıllarında Harput sancağında Uluabad nahiyesindeki Gökçen-i Ulya boyahanesi de voyvodalık yönetimindeydi. Yıllık geliri 3.600 akçe idi. Yine Uluabad’da bulunan Ağcem (?) ve Karikird (?) köyleriyle birlikte satış işlemine tabi tutulmuş ve toplamda 112 kuruş muaccelle ile 15 Recep 1108 (7 Şubat 1697) tarihinde hassa musahiblerinden Hoca Hamza Ağa’ya malikâne üzere tevcih edilmişti. BOA, MAD-9486, 194. Daha sonraki kayıtlarda bu vergi gelirine rastlanmaması, gelirin voyvodalık idaresinden çıkartıldığının ya da kapatılmış olabileceğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

⁵¹ BOA, MAD-9518, 52.

⁵² BOA, MAD-9518, 52.

⁵³ Buna 50 kuruşluk çeltik mahsulünün de katılmasıyla 1.083 kuruş olmuştur. BOA, MAD-9519, 81.

itibariyle ilgili mukataaya, 8.500 kuruş muaccele yatıran ve voyvodalık mukataası başta olmak üzere eyalet mukataalarına yatırım yapmasına pek de aşına olmadığı *kadınlar* gibi nadir bir gruptan, Zahide adlı bir hanım sultandı⁵⁴. Ancak yüzyılın başlarında -malikâne sisteminin bölgede uygulandığı ilk yıllarda- Çüngüş boyahanesinin tek başına işletildiği anlaşılmaktadır. 10 Rebiülevvel 1111 (5 Eylül 1699) tarihinde Halid ve Yusuf adlı kişilerin işletiminde olan boyahanenin yıllık vergisi 1.025 kuruş, muaccesesi 1.100 kuruş olarak tayin edilmişti⁵⁵. Bu durumda boyahanenin yıllık vergisinin nerdeyse yarı yarıya düşmesi, yıllık gelirinde bir düşme yaşandığını göstermekle beraber, sonrasında diğer gelir kaynaklarının yanına eklenerek boyahanenin tek başına karşılayabildiği yıllık vergiye ancak ulaşılabilirdiği görülmektedir.

Karto köyündeki boyahane, daha mütevazı bir gelire sahipti ancak Çüngüş boyahanesine göre daha istikrarlı bir işletmeydi. Yıllık geliri 220 akçe, muaccesesi ise 75 kuruştı. Malikâne yoluyla işletimini yapan ise Yusuf adlı kişiydi⁵⁶. Yusuf'un boyahanenin işletimini, 29 Safer 1111 (26 Ağustos 1699) tarihinde -dönemin Diyarbakir voyvodası Ahmed Ağa'nın arzıyla- aldığı görülmektedir. Muaccele olarak belirlenen 80 kuruşun 50 kuruşunun voyvodaya ve 30 kuruşunun merkezî hazineye ödeneceği de kayıtlara geçirilmişti⁵⁷.

Ergani sancak gelirlerinden *nefs-i Ergani, mahsûl-i resm-i 'arûsâne-i sipahiyân, mahsûl-i resm-i kışlâk-ı kûm, mahsûl-i yava ve kaçgun, mahsûl-i bâd-ı havâ ve cürm-i cinâyet ve resm-i 'arûsane*⁵⁸ ve mahsûl-i 'adet-i ağnâm gelirleri de mukataa halinde olup, Diyarbakir voyvodalık mukataasına bağlı idiler. Bu gelir kaynaklarının işletiminin nasıl olması gerektiği konusu, devleti uzun süre meşgul etmişti. Zaman zaman bölgeye gönderilen mübaşirler vasıtasıyla bilgi alınarak, bunlar için en uygun vergi toplama yöntemi belirlenmeye çalışılmıştı. İltizam ve çoğunlukla malikâne yöntemi kullanılmış olmakla beraber devletin, bunun uygulanmasıyla ilgili çalışmaları hayli titizlikle yürüttüğü görülmektedir.

Yüzyılın başlarında bu gelir kaynakları –yani yukarıda bahsedilen Ergani hassı ve maktuaları- ile Çüngüş köyü ve boyahanesi, -belgelerin diliyle- “tobdan” yani bir bütün olarak işlem görmüş ve bunların voyvodalar tarafından 8.000-8.200 kuruşa satılma imkânı bulunmuştu. Ancak bölgeye gelen mübaşir, bir bütün olarak satılabilen bu mukataaları “pâreleyub” yani birbirlerinden

⁵⁴ BOA, MAD-9519, 81. Zahide Hanım Sultan, II. Mustafa'nın kızı Safiye Sultan'ın kızıdır. 6 Şubat 1790 tarihinde vefat etmiştir. Mehmed Süreyya 1996, s.45.

⁵⁵ BOA, MAD-9486, 181.

⁵⁶ Ancak Yusuf, 75 olarak tayin edilen muacceleyle 83 kuruş olarak ödemiştir. BOA, MAD-9518, 54.

⁵⁷ BOA, MAD 9486, 183.

⁵⁸ Bu gelir, hem Ergani sancağını hem de Hisaran ve Behremaz nahiyelerini kapsamaktaydı. BOA, MAD-9518, 51.

ayırarak “hâsılı” çok olanların malikâne olarak satılmasının daha uygun olacağını tespit etmişti. Bu yüzden mukataaların “çürük ve bî-hâsullarını” ayırmış ve verimli bir usul takip etmeye çalışmıştı. Oysa bu süreçte talepkâr malikâneçiler, köyleri “çürükleri sağları” ile birlikte satın almayı kabul ediyorlardı. Fakat zamanla bu eğilimin, voyvodalık gelirinde 50.000 kuruşluk bir düşüşe sebebiyet vermesinden, istenen verimi sağlayamadığı fark edilmişti. Bunun üzerine Çüngüş ve Ergani kazalarının ayrı ayrı yapılan malikâne kayıtları kaldırılmış ve önceki gibi bir bütün halinde, eski malikâne sahiplerine satılması kararlaştırılmıştı. Ayrı ayrı satışı esnasında muaccele yatıran kişilere ise muacceleleri iade edilecekti. Diyarbekir voyvodası ise, *şen ve âbâdân* olan köylere “çürüklerin” katılmasıyla yapılan zammı, yıllık vergi ve kalemiyyeleri ödemeyi kabul edenlere verecekti. Bu şartı kabul etmeyenlerin üzerinden malikâne kayıtları kaldırılacak ve ilgili vergi kaynağına doğrudan voyvoda tarafından el konulacaktı.

Anlaşılan o ki, bu uygulamadan da istenen verim sağlanamamış ve mukataaların 8.387,5 ziyade kuruş yıllık vergi ile iltizamen tevcih edilmesine karar verilmişti. Ancak bu karara karşılık köylerin sağları satılıp çürükleri alıkonulduğu için iltizamla tasarrufu da ihtiyaca cevap verememişti. Bunun üzerine mukataanın “tobdan” satılmasının, hem devlet hem de voyvodalar için daha faydalı olacağı düşünüldüğünden ayrı ayrı malikâne satışı yapılan köy, mezra ve boyahanenin malikâne kayıtları kaldırılmış ve bir bütün halinde malikâne ile satılmasına karar verilmişti. 1 Mart 1118 (12 Mart 1707) tarihi itibariyle malikâne tasarrufu başlamış ve 2.000 kuruşluk muaccele tayin edilmişti. Ayrıca voyvodaların malikâne sahiplerinin “çürük” köyleri de kabul ederek eski usule göre mukataanın yıllık vergisine hâlel getirmeyecek şekilde düzenlemeyi yapmalarına ve malikâne sahiplerinin, kefillerini de belirleyerek yıllık vergilerini voyvodaya ödemeyi taahhüt etmelerine karar verildikten sonra mukataanın işletimine, nihai şekil verilmişti⁵⁹.

İlerleyen yıllarda mukataaya, bazı yeni gelirlerin dâhil edilmesiyle faaliyet alanı genişletilmişti. Bunlar arasında *Ergani sancağı tumarlar mabeynliği*, *resm-i yaylak*, *beytül mâl ve mâl-ı mefkûd ve gâ'ib ile Gökceviran*, *Karviranı*, *Kalenderviranı*, *Serahud ve Emek Yurdu mezraları* yer almaktaydı. Dolayısıyla Ergani sancağında yönetim, ticaret, tarımsal üretim ve hayvancılıkla ilgili vergilerin toplandığı karma bir vergi ünitesi oluşturulmuştu. Karma mukataanın çeyrek hissesi, Mehmed Emin'in kasrıyediyle⁶⁰ 1 Cemaziyelevvel

⁵⁹ BOA, MAD-4585, 4.

⁶⁰ Malikâne uygulamasında malikâneçilere, deruhte ettikleri mukataayı başkasına devretme yani kasrıyed hakkı tanınmıştı. Bunun için kadı tarafından hüccet verilmesi ve tekrar berat yazılması gerekirdi. Çakır 2003, s.158.

1128 (23 Nisan 1716) tarihinde, Seyyid Abdullah'a tevcih edilmişti. Ödediği muaccele miktarı ise 155 kuruştı. Diğer bir çeyrek hisse Seyyid Ebubekir tarafından, geriye kalan yarı hisse ise Osman ve Mustafa adlı kişilerin kasrıyediyle İbrahim adlı kişi tarafından 310 kuruşluk bir muaccele ödemesiyle deruhte edilmişti⁶¹. Ancak mukataanın voyvodalık idaresinde olmasının ve malikâne üzere işletilmesinin reayanın sıkıntı yaşamasına sebep olduğu gerekçesiyle, Diyarbakir Valisinin de arzıyla sonradan eklenen bu mukataa gelirleri, voyvodalık idaresinden çıkarılarak Gümüşhane mukataasına zam olarak eklenmişti⁶².

b. Diyarbakir⁶³ Şehir Gelirleri

XVI. yüzyılda şehirde bir kirişhane, bir tabakhane, bir başhane, bir darbhane, bir boyahane⁶⁴ ve bir bozahaneden oluşan birkaç sanayi kuruluşu vardı ve bunlar ya padişah hassı ya da beylerbeyi veya sancakbeyi hassı statüsündeydiler. Ayrıca macun ve kumar yerinden elde edilen gelirler yanında genellikle şahıslar tarafından evlerde veya küçük atölyelerde yürütülen dokumacılık faaliyeti de şehir gelirleri arasında sayılabilmekteydi⁶⁵. XVIII. yüzyılda Diyarbakir şehrinde esnaf örgütlenmesinde yer alan yöneticiliklerin, kale görevlerinin ve ticaret faaliyeti içerisinde yer alan çeşitli hizmetlerin malikâne kapsamında yer aldığı görülmektedir.

Osmanlı lonca sistemi, ikili bir fonksiyona sahipti. Bunlardan ilki ustaların çıkarlarına hizmet edilmesi diğeri de esnafın vergi ödemesini sağlayarak devlet denetiminin sağlanmasıydı. Bunun yanında şehirde ürünlerin

⁶¹ BOA, MAD-9518, 51.

⁶² Mukataanın voyvodalıktan çıkarılıp Gümüşhane mukataasına eklendiğini ifade eden 7 Cemaziyelahir 1139 (30 Ocak 1727) tarihli mali kayıt için BOA, MAD-9519, 126. 29 Rebiülahir 1177 (6 Kasım 1763) tarihinde mukataanın yıllık vergisine, 83 kuruş 40 [para] zam yapıldığını gösteren kayıta mukataanın, XVIII. yüzyılın ortalarında hala Gümüşhane mukataası içinde yer aldığı görülmektedir. BOA, MAD-9519, 126.

⁶³ Şehrin eski ismi Amida'dır. İslami dönemde Âmid şeklini almış ve XVII. yüzyıla kadar hem şehir hem de merkezi olduğu sancağın adı olarak kullanılmıştır. VIII. yüzyıldan itibaren Müslüman Arapların bölgeyi fethetmeleriyle beraber bölgenin ismi olarak kullanılan Diyâr-ı Bekr ismi, Osmanlılar döneminde Diyarbakir şeklini almıştır. Amid şehri ve sancağı merkez olmak üzere kurulan beylerbeyliğin ismi olurken, XVII. yüzyıldan sonra şehir merkezi için kullanılmaya başlanmıştır. 1937'de ise Diyarbakır şeklini almıştır. Göyünç 1994, s.464-465.

⁶⁴ XVI. yüzyılda boyahananın 213.617 akçelik yıllık gelire sahip olmasından onun büyük bir boyahane olduğunu tahmin edebilmekteyiz. Aynı döneme ait diğer şehirlerde yer alan boyahanelerin yıllık gelirleri ise şöyleydi: Tarsus 15.000, Kayseri 45.000, Ayıntab 50.000, Maraş 25.000 akçe. Ayrıca eyaletin diğer şehirlerindeki boyahanelerin gelirlerine bakıldığında, Amid şehrindeki boyahananın durumu daha iyi anlaşılabilir: Hasankeyf 45.000, Sencer 26.000, Atak nahiyesi 22.000, Kulp livası 10.000 ve Nusaybin 27.000 akçe. Kurt 1990, s.193-194 ve 199.

⁶⁵ İlhan 2000, s.104.

fiyatlarının belirlenmesinde doğrudan söz sahibi idiler. Son söz *kadın*ın olmasına rağmen ürünün fiyatının belirlenmesinde ilgili esnaf loncası üyelerinin görüşleri alınırdı. Ayrıca ordu ve donanmanın ihtiyaç duyduğu hizmetleri de yerine getirirlerdi⁶⁶. Esnaf teşkilatı içindeki liderler, üretimin sağlanmasında doğrudan yetkiliydiler. Her bir meslek grubunun günlük idaresi, kethüdanın sorumluluğundaydı. Kethüda adayının bu göreve, lonca üyelerinin en azından "edilgin" rızasını alarak gelmesi esastı⁶⁷. Bu ön kabulü alan aday, kadı tarafından kaydedilir ve başvuru İstanbul'a iletilirdi. Kadılıktan gelen bu başvuru üzerine, uzman bir kâtip tarafından bir havale dilekçesi yazılır ve sadrazam, adayın soruşturulmasını emrederdi. Soruşturma neticesinde herhangi bir engel olmadığı anlaşılınca; atama belgesinin yazılması için gereken tüm işlemler nihayet bulurdu. Bu aşama, kethüdanın göreve getirilmesini onaylar; ancak görev süresini garanti etmezdi. Lonca ustaları, kethüda başarısız olursa şikâyet edip değiştirilmesini isteyebilirlerdi. Kethüdalık makamının iltizamla verildiği kişiler, daha uzun süre görevde kalmaktaydılar. Bu makamı, doğrudan merkezî yönetimden alma söz konusu olduğunda, kethüdalarının seçimi konusunda lonca ustaları etkisizdiler. Esnaf şeyhliklerinin ise daha çok dini çağrışımlar içerdiği ve idari sorumluluğu olan kethüda ve yiğitbaşların yanında, XVII. yüzyılda güçlerinin azaldığı ileri sürülmektedir⁶⁸.

Osmanlı Devleti'nde -özellikle İstanbul'da- esnaf örgütlerinde kethüdaların devlet görevlilerinden oluşması şeklindeki uygulama, XVII. yüzyılda başlamış ve XVIII. yüzyılda yaygınlık kazanmıştı. Esnaf örgütünün lideri olarak kethüda, görevi karşılığında esnaftan belirli bir gelir sağlardı. Bahsedilen uygulama, devlet görevlilerine maaşlarına karşılık olmak üzere bazı esnaf kethüdalıklarına ait gelirleri tahsis etmeyi kapsamaktaydı. Bu yöntemi kullanan devlet, iki yönlü bir yarar sağlamaktaydı. Bir taraftan bütçe gelirlerini kısabilmekte; diğer taraftan da esnaf örgütleri üzerinde mali kontrolü arttırabilmekteydi. XVIII. yüzyıldan itibaren şartların zorlamasıyla bazı esnaf örgütleri de kendi aralarından seçtikleri yönetici yerine, bir devlet görevlisinin daha güçlü ve etkili olacağı beklenen ve devlet himayesi altına girme olanağı

⁶⁶ Faroqhi 2011, s.404-405.

⁶⁷ Faroqhi 2011, s.409; Genç 2010, s.297-298. Mehmet Genç, bu konuda daha net bir ifade kullanarak esnaf kethüdasını, esnafın seçtiğini belirtmektedir. Seçim için ustalar, kadının huzuruna adayla beraber çıkarlar ve onu, kethüda olarak seçtiklerini şifahen beyan ederlerdi. Kethüda adayı da seçimi kabul ederek, esnafın yönetimini hakkaniyetle yerine getireceğine söz verdikten sonra kadı, seçim tutanağı olarak konuya ilişkin hücceti sicile kaydeder ve böylece seçim işlemi tamamlanırdı. Kethüda, belli bir süreliğine, çoğunlukla bir yıl için atanırdı ve süre bitiminde yenilenebilirdi. Ancak çoğunluğun isteği ile kethüdanın değiştirilmesi, aynı usulü izlemek ve gerekçe göstermek kaydıyla her zaman mümkündü. Kethüdanın değiştirilmesi ve seçilmesinde yetkili makam kadılıktı.

⁶⁸ Faroqhi 2011, s.409-410.

veren bu değişimi olumlu karşılamaktaydı. Böylece ortak bir menfaat çerçevesinde biçimlenen bu yöntem sayesinde, esnaf kethüdalıklarının bir bölümü, hazine için gelir getiren mukataalar şeklinde, yeni bir gelir kaynağı haline getirilmekteydiler⁶⁹.

Diyarbakir eyaletinde merkez sancak olan Amid sancağının merkez şehrinde esnaf, lonca şeklinde örgütlenmiş olup; idarecileri arasında kethüda, şeyh, ahi ve baba ünvanlı kişiler bulunmaktaydı. Ancak çoğunlukla Diyarbakir’de esnaf temsilcilerine *şeyh* adı verilmekteydi. Şehirde bulunan esnaf kendi aralarından birisini kethüda veya şeyh seçerlerdi. Esnaf temsilcileri bilindiği üzere esnafın yönetim ile ilişkilerini düzenleyen kişilerdi. Esnaf arasındaki sorunların çözümlenmesini, esnafın kurallara uygun hareket etmesini ve narha uymalarının sağlanmasını, yine bu kethüda veya şeyh ünvanlı esnaf temsilcileri yerine getirirdi. Herhangi bir hak arama söz konusu olduğunda yine devreye esnaf temsilcileri girerlerdi. Aynı zamanda valinin eyaletin sorunlarını görüşmek için topladığı divanda, sorunlar hakkında fikirlerini sunmak için esnaf temsilcileri de hazır bulunurlardı. Esnaf şeyhleri, Diyarbakir’de esnaf ile devlet arasında aracı konumundaydılar. Yani esnafın uyması gereken kurallar, esnaf şeyhlerine tebliğ edildiği gibi esnafın ödemesi gereken vergilerin toplanmasında da esnaf şeyhleri aracılık ederlerdi. Bunun yanında ilgili esnaf birliğiyle ilgili sorunlar ortaya çıktığında bunu, Osmanlı mahkemesine taşıyıp çözüme kavuşturulması çabasında olan yine esnaf şeyhleriydi. Çoğu yerde kethüda tarafından yerine getirilen bu görevler, Diyarbakir’de şeyh tarafından yerine getirilir ve yiğitbaşı adlı görevliler de işlerin yürütülmesinde kendisine yardımcı olurlardı⁷⁰.

Diyarbakir şehrinde malikâne ile işletilen ve çoğunlukla maktu/maktua⁷¹ statüsündeki gelirlerden biri de işte bu esnaf şeyhleriydi. Eyalette malikâne uygulamasının esnaf yöneticiliklerini içine alacak şekilde yaygınlık kazanması, örgütlenme içinde, yönetici aktörlerin kimliklerindeki değişimi veya gelirlerinden pay sahibi olacak meslek birliği dışından *yabancı* kimselerin varlığını mümkün kılmıştı. Bunlar arasında ele alınacaklardan ilki *boyacılar şeyhliği* idi. Bu görev maktua olarak addedilmiş ve malikâne üzere işlem

⁶⁹ Ancak uygulama istenen şekilde işlememişti. Esnaf örgütlerinin çoğunda, esnafın mesleki meselelerine yabancı olduğu için iyi birer yönetici olmayan memur kethüdalar yerine, esnaf yeniden kendi oyu ile ustalarından birini kethüda seçmeye devam ederek; tayinle gelen devlet görevlisini, kethüdalık aidatını toplamakla yetinen bir statü içerisinde tutmayı başarmıştı. Genç 2010, s.301.

⁷⁰ Yılmazçelik 1995, s.219-221.

⁷¹ *Maktua* tabiri, mali bir birimi ifade etmesinin yanı sıra icare/bedel anlamında *kesim* kavramını karşılayabilir ya da sözleşme fonksiyonu hariç olarak *mukataa* kavramının yerine de kullanılabilir. Çakır 2003, s.4.

görmüştü. Yıllık geliri 25 kuruş olarak belirlenen bu hizmet alanında, ilgili esnaf grubu üyelerinin, malikâne uygulamasının ilk yıllarında genel lonca düzenine uygun olarak, şeyhlerini belirlemede söz sahibi olabildiklerini görmekteyiz. Diyarbakir şehrindeki boyacılar esnafı –gerekçesini tespit edemediğimiz bir nedenle- Mehmed adlı şeyhlerinin değişimini istemişler ve Diyarbakir voyvodası Halid Ağa'nın arzıyla 8 Muharrem 1138 (16 Eylül 1725) tarihinde 100 kuruş muaccele ödemesi karşılığında, başka bir Mehmed adlı kişiye boyacılar şeyhliğinin malikâne üzere tevcih edilmesini sağlamışlardı⁷².

Esnaf örgütlenmesinde malikâne uygulamasının devreye girmesiyle karşı karşıya kalınan yeni dönemde malikâncilerin meslekten olup olmadıklarının tespiti önemli bir nokta olarak durmaktadır. Örneğin yüzyılın sonlarında boyacılar şeyhliğini malikâne üzere deruhte edenler arasında merkezde görev yapan, kapıcılar bölükbaşısı Abdurrahman Ağa'nın varlığı, esnaf örgütlenmesinin yaşadığı –en azından yöneticiler açısından- değişime bir ipucu olarak kabul edilebilir⁷³. Zira Abdurrahman Ağa'nın boyacılık mesleğiyle ne kadar ilgili olduğu şüphelidir. Bu durumda yüzyılın başlarında ilgili esnaf birliğinin yöneticilik hizmetine yatırım yapan malikâncilerin, aynı zamanda görevi üstlenen kişiler oldukları daha yüksek bir ihtimalken; yüzyılın sonlarına doğru, merkezî bürokrasi içinde görev yapan kimselerin, bu tür bir hizmeti yatırım yapmak için uygun bir alan olarak görebildikleri düşünülmektedir. Dolayısıyla XVIII. yüzyıl Osmanlı taşrasının sosyal ve ekonomik niteliğini ortaya koyma çerçevesinde, XVIII. yüzyılın sonlarında malikâne uygulamasının, özellikle esnaf yöneticilerinin kimliklerinde yarattığı değişimle ilgili sektörü ne derece etkilediği ve bunun ülke genelinde uygulamayla ilgili dezavantajları ne kadar ortaya koyabildiği şeklindeki -sayıları daha da arttırılabilecek- sorular, muhakkak açıklanması ve irdelenmesi gereken bir konu olarak önümüzde durmaktadır.

Diyarbakir şehir merkezindeki esnaf şeyhliklerinden olan *pamukçular*⁷⁴ (*hallâcân*) *esnafı şeyhliği* üzerindeki uygulama ise, bu hususa biraz daha açıklık kazandırır niteliktedir. Bu bağlamda eğer merkezden bir yatırımcı, taşrada bir alana yatırım yapıyorsa, bölgeden birilerini kendisine ortak yaparak işletimi yürütebilirdi. Pamukçular esnaf şeyhliği, maktu statüde olup malikâne ile

⁷² BOA, MAD-9518, 68.

⁷³ Abdurrahman Ağa, 7 Şaban 1192 (31 Ağustos 1778) tarihinde mukataaya ait ilk beratını almış ve 15 Şevval 1210 (23 Nisan 1796) tarihinde de yenileme beratını almıştı. Dolayısıyla neredeyse 20 senedir mukataanın işletimini sürdürmekteydi. Muaccele olarak da 340 kuruş ödemişti. BOA, MAD-9519, 102.

⁷⁴ 1540 tarihli Amid Sancağı Kanunnamesinde pamuk şehirde satılırsa, herhangi bir vergi ödenmezdi. Ancak ürün şehirden sadece geçerse, o zaman “her deve yüküne on iki akçe ve at yüküne sekiz akçe” vergi ödenmesi şart koşulmuştu. Barkan 1943, s.138.

işletilmekte idi. Yıllık vergisi başlangıçta 30 kuruş olarak tayin edilmişken, 13 Receb 1119'da (10 Ekim 1707) 20 kuruş, 2 Receb 1120'de (17 Eylül 1708) 50 kuruşluk zamlarla yıllık vergisi 100 kuruşa ulaşmıştı. Yüzyılın ortalarında (1180 [1766/67] yılında) ¼'lik hisselerden birinin malikâncileri Defterdar Ahmed Nazif Efendi ile kardeşi, Divân-ı Hümâyûn hâcegânından olup süvari mukabeleciliği görevinde bulunmuş Mehmed Emin idi. Ortakları ise Diyarbakir'de yaşayan Mustafa adlı kişi idi. Mustafa, istikrarlı ve sabırlı bir yatırımcı profili çizmektedir. Kimliği hakkında yaşadığı yer dışında bir bilgimiz olmamakla beraber, gelir kaynağının çeyrek hissesine, 20 Zilhicce 1170 (5 Eylül 1757) tarihinde 60 kuruş muaccele ödeyerek sahip olduğunu tespit edebilmekteyiz. Aynı Mustafa 1201 (1786-87) yılında gelir kaynağının diğer bir çeyrek hissesine, 67,5 kuruş muaccele ödemiş ve böylece uzun bir zaman sonra mukataanın yarısını tasarruf eder hale gelmişti⁷⁵.

Bundan bir süre önce ise Mustafa'nın (1/4 hisse) ortakları, Defterdar Ahmed Nazif Efendi ile kardeşi Mehmed Emin (1/4 hisse), Müderris Sunullah Efendi (1/4 hisse) ve yine kendisi gibi mahallinde yaşayan Küçük Seyyid Süleyman (1/4 hisse) adlı kişilerdi. Süleyman ve Mustafa'nın üstlendikleri sorumluluğun, gelir kaynağının vergilerinin toplanması, ortaklara kârların gönderilmesi ve voyvodaya yıllık verginin ödenmesi şeklinde belirlendiği anlaşılmaktadır. Ancak "*kanûn ve kadîm ve olugeldüğü üzere*" uygulanagelen usul, bu minvalde olmasına rağmen Süleyman ve Mustafa'nın, buna riayet etmedikleri ve 1180-1198 (1766-1783) yılları arasına tekabül etmek üzere on dokuz senedir defterdar ve kardeşinin, 1195-1198 (1780-1783) yılları arasında olmak üzere dört senedir de Sunullah Efendi'nin payına düşen kârı yollamadıkları, yıllık verginin merkezî hazineye ödenmek üzere voyvodalara teslim edildiğine dair herhangi bir resmî belgeyi de ortakları olarak kendilerine ulaştırmadıkları Sunullah Efendi'nin şikâyetiyle anlaşılmıştı. Duruma merkezî yönetim tarafından el konulmuş ve şikâyete konu olan malikâncilerin hesaplarının görülmesinin gerekli olduğu gerekçesiyle soruşturma başlatılmıştı.

Soruşturma için Diyarbakir Valisi, Amid Kadısı ve Diyarbakir Voyvodası doğrudan sorumlu tutulmuştu. İzlenecek yol ise şu şekilde tezahür edecekti: Şahıslar bulunup mahkemeye getirilecek ve kendilerinden 1180 (1766) yılından itibaren, gelir kaynağından elde ettikleri eksik fazla ne ise sorulacaktı. Ayrıca verdikleri bilgiler, bölge ileri gelenlerinden de teyit edilecekti. Eğer üzerlerinde borçların olduğu tespit edilirse, ilgili meblağ kendilerinden tamamen tahsil edilecekti. Bunun yanında konunun görüşüldüğü tarihe kadar ödenmeyen yıllık vergilerin voyvodaya; merkezde bulunan ortakların kârlarının da muhataplarına derhal ulaştırılması sağlanacaktı. Ancak mahkeme yoluyla tespit edilmiş bu

⁷⁵ BOA, MAD-9519, 95.

borçlarını ödemekte zorluk çıkarılırsa, kendileri hapsedilerek ve mal ve eşyaları da satılarak cezalandırılacaklardı. Merkezî yönetim, konuyla ilgili bundan dört sene önce de bir ferman gönderildiğini, ancak şikâyet konusu olan şahısların bölgede korunduklarının da farkında olduklarını belirtmekte ve emre uygun hareket etmeleri konusunda yöneticileri ciddi şekilde uyarmaktaydı. Görünen o ki, Sunullah Efendi'den önce de konu merkeze iletilmiş ancak istenilen sonuç alınamamıştı⁷⁶.

İlerleyen yıllarda bahsi geçen gelir kaynağının merkezî ve mahalli taraflarca sürdürülen işletimi, mahalli tarafın lehine sonuçlanmış gözükmektedir. Mahallinde bulunan Süleyman ve Mustafa adlı kişileri, her ne kadar şikâyete konu olsalar da, çok kısa bir zaman sonra merkezdeki görevlilerin aradan çıkarılmasıyla, tek başlarına mukataayı –yarı hisselerle sahip olmak üzere- işleten malikâyeciler olarak görmekteyiz⁷⁷. Bu durum merkezî yönetimin bir tercihi miydi yoksa şartlar böyle mi gerektirmişti? Şimdilik bu sorulara cevap vermekten uzağız.

Şehrin en önemli kollarından biri olan *ekmekçiler esnafının şeyhliği* de malikâne üzere işletilmekte ve voyvodalığın gelirleri arasında sayılmaktaydı. Başlangıçta 30 kuruş olan yıllık vergisi, 12 Şaban 1119 (8 Kasım 1707) tarihinde 20 kuruşluk ve 2 Şaban 1120 (17 Ekim 1708) tarihinde 50 kuruşluk zamlarla 100 kuruş olmuştu. Diyarbakir'de yaşayan iki kişinin, 100 kuruş muaccele ödeyerek malikânci olduklarını görmekteyiz⁷⁸.

Diyarbakir eyaleti, sahip olduğu nehirler ve stratejik konumu gereğince, hem askerî hem de ticari açıdan taşımacılık ve nakliye faaliyetinin yoğun yaşandığı bölgelerden biri idi. Bölgede faal bir ekonomik faaliyetin yürütücüleri olan kelekçiler de bir esnaf örgütlenmesine sahiplerdi. *Kelekçi esnafları şeyhliği* de voyvodalık mukataasını oluşturan gelir kaynaklarından biriydi. Bir dönem gelirlerinin ber-vech-i maktu olarak işletildiği ve –herhangi bir ayırt edici özelliği kaydedilmeyen- Said adlı kişinin, bu görevi üstlendiği anlaşılmaktadır. Gelir kaynağının malikâne usulüne, çok daha sonraki yıllarda dâhil edildiği tahmin edilmektedir. 28 Şevval 1246 (26 Mart 1831) tarihli bir kayıta bu

⁷⁶ 12 Safer 1200 (15 Aralık 1785) tarihli sadrazam telhisi için bkz. BOA, C.ML-14097.

⁷⁷ Malikâyecilerden Küçük Seyyid Süleyman, 14 Muharrem 1205 (23 Eylül 1790) tarihinde aldığı berat ile 3/8'lük hisse için 180 kuruş, 12 Şaban 1205'te (16 Nisan 1791) aldığı berat ile 1/8 hisse için 30 kuruş toplamda ise mukataanın yarı hissesi için 210 kuruş muaccele yatırmıştı. Diğer malikânci Mustafa ise, ¼ hisse için 60 kuruş -20 Zilhicce 1170 (5 Eylül 1757)-, 1/8 hisse için 37,5 kuruş -14 Ramazan 1201 (30 Haziran 1787)-, 1/8 hisse için 30 kuruş -16 Şaban 1201 (3 Haziran 1787)- toplamda ise yarı hisse için 127,5 kuruş muaccele yatırmıştı. BOA, MAD-9519, 95.

⁷⁸ 12 Safer 1128 (6 Şubat 1716) tarihinde Ali adlı kişinin kasrıyediyle, bu görevi malikâne üzere işlettikleri anlaşılmaktadır. BOA, MAD-9518, 62.

görevin, muaccelle ödemesi yapılarak malikâne ile işletilmesine karar verildiği ifade edilmektedir. Yıllık vergisi 5.000 akçe olup, 200 kuruş muaccelle ödemesi yapılmıştı. Bu şartlarla Ömer Efendi, 14 Şevval 1248 (6 Mart 1833) tarihinde malikâneci beratını almıştı⁷⁹.

İlmiye sınıfı mensuplarını da bölgedeki yatırımcılar arasında görmek mümkündür⁸⁰. Ancak dikkati çeken nokta, bunların şehrin hayati üretim yerleri olan meslek birliklerinin yöneticisi ya da yatırımcısı statüsünde görmektir. Örneğin –adı okunamayan- bir esnaf şeyhliği, başlangıçta ber-vech-i maktu olarak işletilmiş ancak daha sonra malikâne üzere satılmıştı. Yıllık vergisi 6.000 akçe olan vergi kaynağı için Seyyid Şeyh Mehmed Efendi, 25 kuruş muaccelle ödemiş ve 6 Muharrem 1196 (22 Aralık 1781) tarihinde beratını almıştı⁸¹. Ayrıca bu esnaf şeyhliği, bölgenin ileri gelenleri tarafından da tercih edilen bir yatırım alanı olduğu görülmektedir. Bunlar arasında yer alan ve Diyarbakir'de ikamet eden Fenâri-zâde Süleyman Efendi, ilgili esnaf şeyhliğine 50 kuruş muaccelle yatırarak, 27 Zilhicce 1205 (27 Ağustos 1791) tarihinde malikâne beratını almıştı⁸².

Diyarbakir şehrinin gelirlerinden merkezî hazine gelirleri arasına katılan ve yatırımcıların, yatırım yapmalarına olanak tanıyan gelir kaynakları, yalnızca esnaf şeyhlikleri değildi. Bunların yanında şehirde üretim ve ticarete dayalı bir takım vergiler de malikâne üzere işletilmişti. Diyarbakir şehrinde deri ürünleri ile renkli ipekli kumaşın satışından elde edilen vergi gelirlerini içine alan *tamga-yı harîr-i elvân ve tamga-yı gön ve sahtiyân ve gayrihu mukataası* değerlendirilecek ilk gelir kaynağıdır⁸³. XVI.yüzyılda özellikle ipek metası⁸⁴, şehirde ayrı ayrı vergilere konu olabilmekteydi. Örneğin resm-i bevâb adlı şehrin dört kapısından girişte alınan verginin gelirlerinden birini, şehre giriş çıkış esnasında ipek ve kumaşlardan alınan ve bir tür geçiş vergisi şeklinde tanımlananı oluşturmaktaydı⁸⁵. “Bâc-ı ubûr” adıyla, şehirden geçen mallar

⁷⁹ BOA, MAD-9519, 136.

⁸⁰ Diyarbakir’de kırsal mukataalara yatırım yapan malikânecilerin çoğunlukla ulemeden olduğunu belirten Salzman, geniş bir Müslüman topluluğunun yaşadığı bir bölgede bu durumun hiç de şaşırtıcı olmadığını ifade etmektedir. Köylerde imamlık ya da naiplik yapan, çeşitli tarikatlara üye olan din görevlileri, kırsal kesimin içlerine kadar uzanan paralel bir yönetsel şebeke yaratmışlardı. Salzman 2011, s.209.

⁸¹ BOA, MAD-9518, 77.

⁸² BOA, MAD-9519, 112.

⁸³ XVI. yüzyılda da bu verginin birlikte tahsil edildiğini görmekteyiz. Acun 2001, s.216.

⁸⁴ Esasında Osmanlı Devleti’nde Amasya, Bursa, İstanbul, Mardin ve Diyarbakir’deki ipekli dokuma sanayileri, İran’dan gelen ham ipeği işliyorlardı. İpek ticaretinde Bursa ile rekabet eden tek pazar, İran kervanlarının yüklerini boşalttıkları Halep’ti. İnalçık 2000, s.270 ve 276.

⁸⁵ “... ve harir ve akmişe yükünden rubu’ Osmanî şehre gelenden ve gidenden alınurmuş”, 1540 tarihli Amid Sancağı Kanunnamesi, Barkan 1943, s.138.

arasında bulunan “cins-i harîr”den de bir tür geçiş vergisi alınır⁸⁶. Bu vergi kaynağı, XVI. yüzyılda mukataa statüsünde olup hâss-ı hümâyûn olarak tahsis edilmişti. Geliri 27.017 akçe idi⁸⁷. XVIII. yüzyıla gelindiğinde vergi kaynağının yıllık gelirinin -27.013 akçe ile- neredeyse hiç değişmediğini görüyoruz. Bu dönemde ilgili vergi kaynağı, şehirdeki bazar-ı Amid -yıllık geliri 410 kuruş-, debbağhâne-i Amid⁸⁸ - yıllık geliri 150 kuruş- ve macunhane-i Amid - yıllık geliri 90 kuruş⁸⁹ - adlı diğer vergi kaynaklarıyla beraber bir bütün olarak satış işlemine tabi tutulmuştu. Toplamda 850 kuruş yıllık vergi ve 150 kuruş muaccele karşılığında, 20 Şevval 1133 (14 Ağustos 1721) tarihinde Seyyid Hamza ve Seyyid Hüseyin adlı kişilere malikâne üzere satılmıştı.

Yüzyılın sonlarında mukataa birden fazla hisselerle ayrılmak suretiyle, malikâne üzere yatırımcıların tasarrufuna bırakılmıştı. Sekiz hisseli paylaşım yapılmış olmasına rağmen, çeyrek hisselik satışın daha yaygın olduğu izlenimini edinmekteyiz. Bunun yanında her bir hissenin muaccesini tespit edebilmek pek mümkün gözükmemektedir. Tablo 2’de görüleceği üzere 1/8’lik bir hisseye bir yatırımcı 350 kuruş öderken, çeyrek hisseye bir başka yatırımcı 110 kuruş ödemişti⁹⁰.

⁸⁶ “... cins-i harir ola Osmanî batmandan elli akçe ve eğer harîrsüz alaca bez ve futa ve sâyir bunların emsali ola yükünden yüz akçe-i Osmanî” alınacaktır, 1540 tarihli Amid Sancağı Kanunnamesi, Barkan 1943, 137. Bunun yanında eğer yüz akçelik harir satılsa bâc-ı harîr adıyla beş akçe alınacaktır. 1540 tarihli Amid Sancağı Kanunnamesi, Barkan 1943, s.136.

⁸⁷ Tapu Kadastro Arşivi, TT-155, 56a.

⁸⁸ Bölgeyi gezen seyyahlar bile şehir merkezinde büyük çapta kırmızı ve diğer renklerde maroken deri ticareti yapıldığından bahsetmektedir, Korkusuz 2003, s.43. “Diyarbakir’de üretilen kırmızı maroken, deriyi güzelleştirmekte özel bir etkisi olan” Dicle suyunda yıkanır. “Diyarbakir marokenleri, gerek renk ve gerek benekleri bakımından doğunun aynı cins bütün ürünlerinden kalitelidir. Burada öyle çok maroken üretilir ki şehir halkının dörtte biri bu işle geçinir.... Diyarbakir ve Bağdat kırmızı, Musul sarı, Urfa siyah marokeniyle ünlü olduğu gibi, Tokat’ın da mavi marokeni ün kazanmıştır.”, Tavernier’den aktaran Simeon 1999, s.282 ve 286.

⁸⁹ BOA, MAD-9518, 66. Şehir merkezinde yer alan macunhane, XVI. yüzyılda da mukataa olarak işletiliyor ve gelirleri havâss-ı hümâyûn adına toplanıyordu. Bu dönemdeki geliri 9.666 akçe idi. Tapu Kadastro Arşivi, TT-155, 56a.

⁹⁰ BOA, MAD-9519, 99.

Diyarbakir Eyaleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukataalar

Tablo 2: Tamga-yı harîr-i elvân ve tamga-yı gön ve sahtiyân ve gayrihu mukataasının XVIII. yüzyılda gördüğü satış işlemi

Hisse Miktarı	1/8	1/8	1/8	1/8	1/8	1/8	1/8	1/8	1/8
Hisse Sahipleri	Yusuf		Mehmed Tahir	Mehmed Tahir b. İbrahim	Seyyid İbrahim		İsmail		
Hisse İçin Ödeyecekleri Muaccele	1.100 Kuruş			350 Kuruş	110 Kuruş		650 Kuruş		
Berat Tarihi	16 Receb 1204 (1 Nisan 1790)			8 Ramazan 1202 (12 Haziran 1788)	9 Şevval 1197 (7 Eylül 1783)		16 Receb 1204 (1 Nisan 1790)		

Dokumacılıktaki önemli bir diğer vergi gelirini sağlayan *mengene-i akmişe ve emti'a-i sa'ire ve envâ'-i mensûhât* adlı gelir kaynağının da vergileri malikâne üzere toplanmıştı. Eyaletin gelir kaynaklarından biri olan bu faaliyet, yüzyılın ortalarında iki kardeş tarafından yürütülmekteydi ve yıllık vergisi 12.000 akçe idi⁹¹. XIX. yüzyılda ise voyvodalık mukataasını oluşturan vergi kaynaklarından biri idi⁹². Mukataanın adı, XIX. yüzyılın ortalarında akmişe-i Diyarbakir olarak değiştirilmiş ve 13.325 kuruş bedelle iltizama verilmişti⁹³.

Virânlık-ı rişte-i beyaz der-Diyarbakir, maktu olarak işlem görmüştü. Yüzyılın sonlarında ayırt edici herhangi bir özelliği verilmeyen Sunullah ve Seyfullah adlı kişileri, yarımşar hisseye sahip olan yatırımcılar olarak görmekteyiz. Sunullah, yatırım yaptığı yarı hisse için 60 kuruş muaccele öderken, Seyfullah 20 kuruş ödemişti⁹⁴. Yıllık vergisi ise yüzyılın başlarında tayin edildiği şekliyle 25 kuruş olarak kalmıştı⁹⁵.

Diyarbakir eyaletinin duhan gümrüğü ve duhan dönümü vergileri de malikâne ile işletilmekteydi. Duhân resmi, bir sipahinin arazisine muvakkat bir zaman için gelip yerleşen fakat ziraat yapmayan “hâric raiyyet”in ödediği bir vergiydi⁹⁶. Dönüm resmi ise, topraksız köylüden –yani kara (mücerred) ve caba bennaklerin- sipahi elinde olup, tapu ile başkasının tasarrufuna verilmemiş

⁹¹ BOA, MAD-3363, 234; BOA, MAD-10200, 242; BOA, MAD-10204, 242. 15 Rebiülevvel 1169 (19 Aralık 1755) tarihinde yapılan müzayede neticesinde, Ahmed Efendi Sağmani-zâde ile Mehmed Seyyid Efendi'nin oğulları Mehmed Ağa ve Mustafa Halil'e, ilgili vergi birimi malikâne üzere deruhte edilmişti. BOA, MAD-9518, 6.

⁹² Bunun yanında gümrük, arasta veya arsa (buğday pazarı), damga, boyahane ve ihtisab mukataaları da yer almaktaydı, Yılmazçelik 1995, s.283.

⁹³ Yılmazçelik 1995, s.220.

⁹⁴ Sunullah, beratını 2 Rebiülevvel 1171 (14 Kasım 1757)'de alırken; Seyfullah, beratını 16 Receb 1204 (1 Nisan 1790) tarihinde almıştı. BOA, MAD-9519, 102.

⁹⁵ BOA, MAD-9518, 68; BOA, MAD-9519, 102.

⁹⁶ İnalçık 1996, s.48.

topraklarını işlemelerine karşılık, dönüm başına ödedikleri vergiyi ifade ederdi⁹⁷. Bunların Rûz-ı Hızır (Mayıs) ayında toplanacağı ayrıca kaydedilmişti⁹⁸. Doğrudan yönetimle alakalı ve tımar sistemi yoluyla toplanan bir vergiydi ve sahib-i arza ödenirdi. XVII. yüzyılın sonlarında, *resm-i duhân* olarak adlandırılan vergi, “kadîmü’l-eyyâm” olarak belirtilen ve tam olarak ne zaman olduğu anlaşılmayan bir zamandan beridir, Diyarbekir gümrüğünün gelirleri arasındaydı. Elde edilen gelirden 2.000 kuruş da voyvodalara verilir⁹⁹. XVIII. yüzyılda Diyarbekir duhan gümrüğü ve duhan dönümü gelirleri beraber işlem görecektir şekilde bir mukataa addedilmişti. Ancak Diyarbekir duhan gümrüğünün Rebiülevvel 1189 (Mayıs 1775) tarihinden itibaren -157.500 akçe- voyvodalık gelirine eklendiği anlaşılmaktadır¹⁰⁰. Vergi biriminin tamamı için ödenecek yıllık vergi, 3.500 kuruş olarak tayin edilmişti. Bu vergi biriminin gelirlerini, malikâne yöntemi gereğince toplayan kişiler arasında, bölgenin köklü aşiretlerinden biri olan, Milli aşireti mensuplarının da bulunduğu belirtilmelidir¹⁰¹. Yüzyılın sonlarında *voyvoda-zâde* olduğu belirtilen İbrahim Efendi, 5 Safer 1191 (15 Mart 1777); İsmail Ağa, 28 Rebiülevvel 1191 (6 Mayıs 1777); Diyarbekirli Seyyid İbrahim ise 24 Ramazan 1199 (31 Temmuz 1785) tarihlerinde beratlarını alarak mukataanın çeşitli miktarda hisselerine yatırım yapmışlardı¹⁰².

Tahmîs-i kahve-i Diyarbekir’in yıllık vergisi, 5 Muharrem 1118’de (19 Nisan 1706) yapılan 6.000 akçelik zam ile 12.000 akçeye yükseltilmişti. Bunun XVIII. yüzyılın sonlarında küçük hisseler halinde malikâne ile işletildiğini görmekteyiz. Kayıtlara yansıyan malikânegilerden İbrahim Ağa, 4/6’lük hisse için 400 kuruş muaccele ödemiş ve 29 Receb 1200’de (28 Mayıs 1786) beratını almıştı. Diğer malikâneci, yarım bir 1/6 hisse için 780 kuruş muaccele ödemiş

⁹⁷ İnalçık 1996, s.46.

⁹⁸ BOA, MAD-9518, 13. Oysa başka sancaklarda toplanma zamanı farklı olabilmekteydi. Örneğin Silistre sancağında bu verginin toplanma zamanı, Mart başı olarak tespit edilmişti. Barkan 1943, s.281.

⁹⁹ Diyarbekir Voyvodası el-Hâc Şaban Ağa’nın, Amid şirahâne mukataasının ve resm-i duhân vergisinin kendi iltizamına dâhil olmasına rağmen, bunların yeni bir mukataa olarak başka kişilere iltizamla verilmesi kararının doğru olmadığını belirtmesi ile bunun düzeltilmesi yönünde yaptığı başvuruya, yapılan soruşturma sonucunda Şaban Ağa’nın haklı olduğu kararına varılmasına ve 24 Rebiülevvel 1101 (5 Ocak 1690) tarihinde tezkire verilmesine ilişkin olarak bkz. BOA, C.ML-17560.

¹⁰⁰ BOA, MAD-9518, 1.

¹⁰¹ Milli-zâdelerden Yahya Ağa’nın bu mukataayı işletimine ilişkin beratı, 16 Receb 1130 (15 Haziran 1718) tarihinde düzenlenirken, Milli-zâdelerden Mustafa Ağa’nunki, 29 Cemaziyelahir 1132 (8 Mayıs 1720) tarihinde düzenlenmişti. BOA, MAD-9518, 13.

¹⁰² İsmail Ağa, çeyrek hisse için 850 kuruş; Diyarbekirli Seyyid İbrahim Ağa, 1/8 hisse için 637,5 kuruş; İbrahim Efendi ise 3/8’lük hisseler ile bir çeyrek hisse için 1.566 kuruş muaccele ödemesi yapmıştı. BOA, MAD-9519, 22.

ve 25 Muharrem 1198 (28 Mayıs 1786)'de beratını almıştı. Diğer bir yarım 1/6 hisse için Salih adlı kişi, 233 kuruş muaccele ödemiş ve beratını 14 Cemaziyevvel 1171'de (24 Ocak 1758); 1/6 hisse için Sunullah Efendi ise 250 kuruş muaccele ödemiş ve beratını 9 Cemaziyelahir 1195'te (2 Haziran 1781) almıştı¹⁰³.

Bölgenin coğrafi şartları gereği, onlarca konar-göçer topluluğun geçiş güzergâhında olan Diyarbakir şehrine, kapılardan girerek pazarda satılmak üzere getirilen mahsullerden alınan ticari nitelikli vergiler arasında '*adet-i bâc-ı 'ubûr-ı ebvâb-ı erba'a-i Amid 'an-cema'ât-i 'aşa'ir-i Karaulus* adlı mukataa da yer almaktaydı¹⁰⁴. Görünen o ki, şehre gelen Karaulus aşiretleri için ayrı bir vergi birimi düzenlenmişti¹⁰⁵. Karaulus aşiretlerine ait bu vergi kaynağının yıllık vergisi 300 kuruştur. Şehrizar Valisi Vezir Hasan Paşa'nın maiyetinden Zeynelabidin, Ali ve Mehmed adlı kişiler, 150 kuruş muaccele ödemesiyle mukataayı malikâne ile satın almışlardır. Ayrıca konargöçer grupların koyun, keçi, deve gibi hayvanlar başta olmak üzere at yetiştiriciliği yaptıkları da bilinmektedir. Karaulus aşiretlerinin de bu faaliyeti aktif bir şekilde sürdürdüğü tahmin edilmektedir. Çünkü yüzyılın hemen başlarında -300 kuruş yıllık vergiye sahip şehirdeki "at pazarı mukataası" ile bu ticari vergi birlikte satışa konu olmuşlar ve her iki vergi birimi için 150 kuruş muaccele ödemişler¹⁰⁶.

Sonraki süreçte Zeynelabidin, Ali ve Mehmed'in kasrıyediyle, at pazarı mukataası bu ticari içerikli vergiden ayrılarak Seyyid Mehmed, Seyyid Mahmud, Seyyid Hamza ve Mustafa adlı kişiler tarafından 23 Muharrem 1120 (14 Nisan 1708) tarihi itibarıyla deruhte edilmeye başlanmıştı¹⁰⁷. 19 Safer 1128 (13 Şubat 1716) tarihli mukataa kaydında da aşirete ait verginin, Diyarbakir'de Molla Bahaeddin mahallesinde ikamet eden İsmail adlı kişi tarafından tasarruf edildiği görülmektedir¹⁰⁸. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru 1/3'lik hisseler halinde deruhte edilirken; hisselerden ilkinin tasarruf eden Seyyid Abdullatif, 11 Receb 1199 (20 Mayıs 1785) tarihinde beratını almış ve hissesine karşılık 83 kuruş 40 para muaccele ödemişti. Bir diğer hisse sahibi ise aynı meblağda muaccele ödemesi yaparak, 5 Receb 1200 (4 Mayıs 1786) tarihinde beratını almıştı. Seyyid İbrahim b. Ali adlı hissedar ise, 27 Zilhicce 1205 (27 Ağustos

¹⁰³ BOA, MAD-9519, 94.

¹⁰⁴ Yine Ergani kazasında Safırdeğin köyü, "bâc-ı ubûr" vergisi ile birlikte malikâne üzere satılmıştı. BOA, MAD-9518, 55.

¹⁰⁵ XVI. yüzyılda Diyarbakir kapılarından içeri giren mahsullerden alınan vergi, "resm-i bevhabî" olarak adlandırılmakta idi. İlhan 2000, s.99.

¹⁰⁶ 9 Muharrem 1114 (5 Haziran 1702) tarihli malikâne kaydı için BOA, MAD-9486, 187.

¹⁰⁷ BOA, MAD-9518, 60.

¹⁰⁸ BOA, MAD-9518, 61.

1791) tarihinde beratını almış ve hissesine karşılık 100 kuruş muaccele ödemişti¹⁰⁹.

XVIII. yüzyılda Diyarbekir şehrinde sürdürülen ticaret faaliyetlerindeki ya da şehrin fiziksel yapısını oluşturan kale ve bedesten gibi yapılardaki çeşitli hizmetler de malikâne kapsamına alınarak gördürülmüş ya da malikâne üzere işletilmişti. Bunlardan ilki *dellâlbaşılık*¹¹⁰-ı *esir ve ketân ve kırmızı bogasi ve emti'a-yı sâ'ire der-Diyarbekir* idi. Pazarda alıcı ile satıcıyı bir araya getiren görevliye *dellâl* adı verilirdi. Pazarın büyüklüğüne göre bir veya birden fazla *dellâl* olabilirdi¹¹¹. Şehirdeki ticaret kolunun bir parçası olan bu görevin yıllık vergisi, 10.000 akçe olarak belirlenmişti¹¹². Yüzyılın ikinci yarısından sonra mukataa hisselerine ayrılmış ve hisse sahiplerinden Hafız Mehmed -berat tarihi 25 Receb 1176 (9 Şubat 1763)- 1/3'lik hisse için 100 kuruş muaccele öderken, Osman Ağa -berat tarihi 25 Şevval 1184 (11 Şubat 1771)- 2/3'lik hisse için 133 kuruş muaccele ödemişti¹¹³. Diyarbekir şehrindeki tüm bu kumaşlarla ilgili *dellâlların* başı olma hizmetinin yanında, bunların tek tek *dellâllığı* görevi de malikâne üzere tevcih edilebilirdi. Bunlardan biri, *Diyarbekir keten bezi dellâllığı* idi. Yapılan müzayede sonucunda 1/6'lik hisse için Hüseyin Ağa, 205 kuruş muaccele ödeyerek¹¹⁴ ilgili görevde ya da görevin sonucunda toplanacak verginin kârına ortak olmuştu. Ancak bu tür çoklu hisse durumlarında, Hüseyin Ağa gibi hissedarların, görevi yürüten mi yoksa ilgili vergi kaynağına sadece yatırım yapan kişi mi oldukları kayıtlarımızdaki verilerden açıkça anlaşılamamaktadır.

Bazarbaşılık-ı bakkalân ve bazarcıyân der-Diyarbekir, şehrin ticaret sektörünün hizmet olarak sürdürülen alanlarından biri idi. Çarşı ve pazarlardaki

¹⁰⁹ BOA, MAD-9519, 93.

¹¹⁰ Şam gümrüğü kanununda “deve yükü bahardan ve akmişeden yedişer altun gümrük bâcı diyü alınur Ve buçuk altun mübaşiriye hâlâ miri için zabt olunur Ammâ nefsi Şama gelüb efrenc taifesiyle bazar olunsa satandan her yüz altuna onar altun alınur alan efrencden dokuzar altun alınur Eğer alan Müslüman olsa nesne alınmak kanun değildir heman dellâliyye alınur” bkz. Barkan 1943, s.221. Yine Urfa Sancağı kanunlarında dellâliyye şöyle ifade edilmektedir: “resm-i dellâliyye bazara hayvanât cinsinden ve at ve öküz ve merkeb gelüb satılsa satandan her yüzde bir akçe-i Osmani alurlar imiş Ve bezestânda Ruha kumaşından satılsa her topda nîm Osmanî akçe alurlar imiş Ammâ kemhâ ve buna nisbet kumaş olsa yüzde bir Osmanî akçe alınur imiş Ve iplik bazarında iplik satılsa her sekiz nügiden bir Osmanî akçe alurlar imiş Ve altun ve Gümüş ve cevâhir kısmından nekîm vardır satılsa külliyyen yüzde bir Osmanî akçe alınur imiş”. Bkz. Barkan 1943, s.157.

¹¹¹ Timur 2001, s.248.

¹¹² Dönem olarak örtüşme de bir mukayese için 1479'da İstanbul ve Galata *dellâllığı*nın, üç yıl için 1.000.000 akçeye iltizama verildiğini belirtelim. Timur 2001, s.248.

¹¹³ BOA, MAD-9519, 101.

¹¹⁴ Hüseyin Ağa, beratını 22 Şevval 1178 (14 Nisan 1765) tarihinde alırken; yıllık vergi olarak 10.000 akçe ödeyeceğini taahhüt etmekteydi. BOA, MAD-9518, 75.

esnaf temsilcisine verilen addı¹¹⁵. Bu görev, maktu halindeydi ve 225 kuruşluk bir yıllık vergisi bulunmaktaydı. Yatırımcısı, 3 Zilkade 1164 (23 Eylül 1751) tarihinde 250 kuruş muaccele ödeyen Hasan Ağa adlı kişi idi. Yüzyılın sonlarına doğru vergi kaynağının gelirlerinin arttığını, iki yarı hisseye ödenen muaccele miktarlarından takip etmek mümkündür. Gelirinin artışı, muhtemelen iki ayrı hisse olarak ayrı ayrı satılmasına ve daha fazla kâr elde edilmesine uygun bir zemin hazırlamıştı. Bu hisseli satışlardan tespit ettiğimiz örneklerden birinde, hisselerden ilki 700 kuruş muaccele karşılığında Seyyid İbrahim'e, diğeri ise 637,5 kuruş muaccele karşılığında Seyyid İsmail Ağa'ya satılmıştı¹¹⁶.

Diyarbakir keyyalliği işi, özellikle şehrin ticaret hayatında önemli bir noktada konumlanmaktadır. Pazara gelen ve kile ile tartılabilen her türlü ticari malzeme üzerinden alınan vergiyi kapsamaktadır¹¹⁷. XVI. yüzyılda şehrin her bir kapısından geçen üründen alınan, keyyaliye vergisinin toplamı 40.000 akçe idi¹¹⁸. XVIII. yüzyılda Diyarbakir keyyalliğinden merkezî hazineye ödenecek yıllık vergi 111.000 akçeydi. Bunun 100.000 akçesi neferlere tahsis edilirken, 11.000 akçesi Diyarbakir irsâliyyesi olarak ayrılmaktaydı. 23 Şevval 1115 (29 Şubat 1704) tarihinde İbrahim, Mehmed ve Mustafa adlı kişiler, 500 kuruş muaccele karşılığında bu işi üstlenmişlerdi¹¹⁹. Yüzyılın sonlarına doğru mukataanın yıllık vergisinin değişmediğini görüyoruz. Ancak mukataa, artık daha küçük hisseler halinde malikâne ile satılıyordu. Buna göre çeyrek hisseye 310 kuruş muaccele ödeyen İbrahim, 5 Şevval 1194 (4 Ekim 1780) tarihinde beratını almıştı. Malikâncilerden bir diğeri olan Mehmed Emin ise, mukataanın yarı hissesi için 1.760 kuruş muaccele ödeyerek 14 Şevval 1187 (29 Aralık 1773) tarihinde, 1/6 hisse için 140 kuruş ödeyerek 4 Rebiülahir 1188 (14 Haziran 1774) tarihinde, yarım bir 1/6 hissesi için ise 60 kuruş muaccele ödeyerek 5 Zilhicce 1193 (14 Aralık 1779) tarihinde beratını almış¹²⁰ ve yaklaşık beş yıllık bir zaman diliminde mukataadaki hisselerini peyderpey arttırarak yatırım alanını genişletmişti. Yüzyılın sonlarında vergi kaynağının 2/8 hissesini, daha önce 2.666,5 kuruş 20 para muaccele ödeyerek üzerine alan,

¹¹⁵ Yılmazçelik 1995, s.219.

¹¹⁶ Seyyid İbrahim, beratını 25 Rebiülevvel 1206 (22 Kasım 1791) tarihinde alırken; Seyyid İsmail Ağa, 24 Cemaziyelevvel 1204 (9 Şubat 1790) tarihinde almıştı. BOA, MAD-9519, 106.

¹¹⁷ Bu işi yapan kişinin gelirini oluşturan resmi keyyaliye ise 1540 tarihli Amid Sancağı Kanunnamesinde şöyle tanımlanmaktadır: “Kile ile ölçülen nesne şehre gelüb satılrsa deve ve at ve katır ve sığır yükünden rubu’ kile-i Âmidî resmi keyyaliye alına Ve merkeb yükünden nım rubu’ kile-i Âmidî alına Ve eğer sipahi ve eğer şehirlü tâyifesi kendüler yemek için taşradan buğday ve sâyir kile ile ölçülen nesne getürseler nesne alınmaya Eğer getürüb satsalar sâyir reaya gibi resmi keyyâliye vireler”, bkz. Barkan 1943, s.138.

¹¹⁸ Elibüyük 2011, s.144.

¹¹⁹ BOA, MAD-9518, 59.

¹²⁰ BOA, MAD-9519, 91.

Özlem Başarır

Sofu Ahmed Efendi-zâde Mehmed Efendi'nin oğlu Seyyid Mahmud idi¹²¹. Seyyid Mahmud'un hissesini, kasrıyed işlemi sonucunda Divân-ı Hümâyûn hâcegânından Mustafa'nın oğlu Seyyid Yahya Efendi olarak; toplamda 5/8 hisse için 7.458 kuruş 20 para muaccele ödemişti. İlgili hisselerin kasrıyediyle, 6,5 1/8 hisse için Fatma Hanım ile birlikte Bağdat Valisi Reşid Paşa, 12.458,5 kuruş 20 para muaccele ödemişler ve hisseyi tasarruflarına almışlardı¹²². Mukataanın muaccele ödemesinin yıllarla beraber artması dikkat çekicidir.

Tablo 3- Diyarbekir Keyyaliği'nin XIX. Yüzyılda Geçirdiği İşlemler¹²³

Hisse Miktarı	1/8	1/8	1/8	½ 1/8	1/8	½ 1/8	½ 1/8	½ 1/8	½ 1/8	1/5 1/8
Hisse Sahipleri	Seyyid Mahmud veled-i Sofu Ahmed Efendi-zâde Mehmed Efendi		Hafız Ahmed veled-i Sofu-zâde Elhâc Mehmed Efendi an-sakinân-ı Eğin		Seyyid Yusuf veled-i Mehmed Sofu-zâde an-sakinân-ı Eğin		Serrâci İbrahim b. Mustafa eş-şehr be-damad-ı Sofu-zâde an-sakinân-ı kasaba-i Eğin		Sofu-zâde Osman ibn-i Mehmed	Halil Efendi ibn-i Mustafa Kâtib-i Hazine-i Maden-i Keban
Hisse için Ödeyecekleri Muaccel e	541,5 kuruş 20 para	2.125 kuruş	1.100 kuruş	1.250 kuruş	541,5 kuruş	1.062,5 kuruş	1.062,5 kuruş	1.062,5 kuruş	1.062,5 kuruş	5.000 kuruş
Berat Tarihi	27 Rebiülevvel 1228 (30 Mart 1813)	19 Şeval 124 (2 Nisan 1831)	16 Saf 123 (5 Ara 1819)	6 Şaban 124 (10 Ocak 1832)	7 Cema ziyelevvel 1231 (5 Nisan 1836)	11 Receb 1247 (16 Aralık 1831)	25 Muharr 1239 (1 Ekim 1823)	11 Receb 1247 (16 Aralık 1831)	25 Muharrem 1251 (1 Ekim 1823)	19 Cemaziyel evvel 1251 (12 Eylül 1835)

¹²¹ BOA, MAD-9519, 137.

¹²² 27 Zilkade 1268 (12 Eylül 1852) tarihinde beratlarını aldıklarını gösteren kayıt için bkz. BOA, MAD-9519, 137. Kasrıyed işlemleri sonucunda mukataanın işletiminin aldığı nihai durum şöyle gerçekleşmişti:

Kasrıyed-i Malikâneci	Hisse Miktarı	Muacceleli	Berat Tarihi	Kasrıyed-2 Malikâneci	Hisse Miktarı	Muacceleli	Berat Tarihi
Yusuf Yahya Efendi	5 1/8	7.458 kuruş 20 para	18 Receb 1255 (27 Eylül 1839)	Fatma Hanım ve Mehmed Reşid Paşa	6,5 1/8	12.458,5 kuruş	27 Zilkade 1268 (12 Eylül 1852)

¹²³ BOA, MAD-9519, 137.

Yukarıdaki tablo (Tablo 3), ilgili vergi kaynağının büyük bir kısmının Sofu-zâde ailesi elinde olduğunu göstermektedir. Eğin sakinlerinden olan bu ailenin bazı fertlerinin, şehirde satılmak üzere gelen tarımsal ürünlerin tartılması işine yatırım yapmaktan ve ellerinde bulunan gücü bu işe tahsis etmekten çekinmedikleri anlaşılmaktadır. Bu durum bölgesel yatırım eğilimlerinin belirleyici ölçütlerini, sadece merkezden ya da sadece belirli bir statüyle ilişkilendirmenin yeterli olmayacağına açık bir delil olarak addedilebilir. Dolayısıyla, çevrede yer alan ve muhtemelen nüfuz ve maddi güç açısından öne çıkan bazı aileler de, daha uzakta bulunan, ancak kâr getirmesi muhtemel alanlara yatırım yapmaya meyilli gözükmediler.

Diyarbakir, Bağdat-İstanbul arasındaki ticaret yolu üzerindeydi ve tüccarlar buradan gelip geçerken gümrük vergisi öderlerdi¹²⁴. Diyarbakir’de hizmetlerin satışı yönünde genel bir eğilim olduğu yaklaşımdan hareketle gümrükle ilgili makamların malikâne yöntemiyle satışının yapılması da şaşırtıcı olmasa gerektir. Uygulamanın bölgede ilk hayata geçirildiği dönemde, *Diyarbakir gümrüğü kitâbet* (yazıcılık) görevi de hemen buna dahil edilmiş ve Salih adlı kişinin kasrıyed işlemi sonucunda, diğer bir Salih adlı kişiye 50 kuruşluk muaccele karşılığında malikâne ile satılmıştı¹²⁵. Yüzyılın sonlarına doğru mukataanın muaccesinde bir artış görülmektedir. Mahmud veled-i Hasan, 155 kuruş muaccele karşılığında, 25 Şaban 1191’de (28 Eylül 1777) beratını almak¹²⁶ kaydıyla gümrük kitabetini satın almıştı. Aynı sene içerisinde *gümrüğün ikinci kitâbeti* görevi de malikâne ile satılmıştı. Bunda, hem voyvodanın hem de voyvodalık mukataasını işleten malikânegilerin talepleri etkili olmuştu. Yapılan müzayede sonucunda ilgili görev, Seyyid Hüseyin Efendi’ye 100 kuruş muaccele karşılığında satılmıştı. Hizmete ait yıllık vergi ise 5 kuruştur¹²⁷.

¹²⁴ Yılmazçelik, Diyarbakir gümrük mukataasının XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra (1760-1761) voyvodalık idaresine girdiğini belirtir. Yılmazçelik 1995, s.314. Ancak XVIII. yüzyıla ait olup voyvodalığa bağlı vergi kaynaklarını gösterir defterlerde (BOA, MAD-9486, BOA, MAD-9856, BOA, MAD-9518), Diyarbakir gümrük mukataasının voyvodalık içerisinde yer aldığını gösteren herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

¹²⁵ Salih’in berat tarihi, 3 Şaban 1117 (20 Kasım 1705)’dir. BOA, MAD-9518, 62.

¹²⁶ BOA, MAD-9519, 94. Mukataanın yıllık vergisinin, 600 akçe olduğunu görüyoruz. BOA, MAD-9518, 1.

¹²⁷ Seyyid Hüseyin Efendi beratını, 27 Rebiülahir 1191 (4 Haziran 1777) tarihinde almıştı, BOA, MAD-9518, s.76. Salzmann, bu örnekleri kent pazarının işleyişi her ne kadar bürokratik yollarla denetlenmeye çalışılsa ve gerekli tedbirler alınıyor olsa da bunu daha çok, Amid’de ticaretle ilgili değerli vergilerin satışa çıkarılması çerçevesinde değerlendirmektedir. Salzmann 2011, s.220.

Diyarbakir bedesteni, şehrin ticari hayatının en işlek olduğu sahalardan biriydi. Bedestenin kethüdalık görevinin de yüzyılın sonlarında malikâne ile işletildiğini görüyoruz. Başlangıçta *bedesten kethüdalığı*, askerî olduğu ifade edilen el-Hâc Osman adlı kişi tarafından yürütülüyordu. Sebebi, incelediğimiz mali kayıttta belirtilmemekle beraber -Diyarbakir Voyvodası Halil Ağa'nın arzı ve Amid kadısının ilamının bulunmasından, vergi kaynağının tasarrufunun değişiminde ilgili yöneticilerin bir dahli bulunduğu izlenimi uyanmaktadır-Diyarbakir voyvodalığına katıldığını görmekteyiz. Ancak yıllık vergisi maktu olarak belirlenmiş ve 50 kuruş olarak tayin edilmişti. Muaccelle olarak 50 kuruş ödeyen ve 7 Muharrem 1208 (15 Ağustos 1793) tarihinde ilgili görevi, malikâne üzere işleten kişinin Seyyid Ali olduğunu görmekteyiz¹²⁸.

Başlangıçta *haric-ez-defter* bir vergi kaynağı olan, *havâleliği-i 'avâruz ve nüzül-i kurâ-yı şark ve garb der-Diyarbakir'*in, 50 kuruş yıllık vergi karşılığında Ali adlı kişiye verilmesi için, Diyarbakir voyvodası Hüseyin Ağa'nın arzda bulunduğu tespit edilmektedir. Yapılan müzayede sonucunda Ali, 200 kuruş muaccelle ödeyerek ilgili vergi kaynağının işletimini malikâne üzere almıştı¹²⁹.

XVIII. yüzyılda *Diyarbakir hazinesinin mukâbeleciliği* görevi, bir mukataa haline getirilmiş ve malikâneye konu olmuştu. Mukâbelecî, sözlükte bir büroda temize çekilen yazıları müsveddeleriyle karşılaştırmakla görevli memur olarak tanımlanır. Osmanlı merkezî bürokrasisinde, maliye kaleminde gelir ve gider hesaplarını karşılaştıran, askerlikte yoklama işlemlerini yapan görevliye verilen ünvandır. Tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemesine rağmen Fatih Kanunnamesinde bu görevliye yer verilmesi, erken dönemlerden itibaren var olduğuna bir işaret olarak kabul edilebilir¹³⁰. XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde, Diyarbakir hazine defterdarlığı teşkilatı içinde de iki mukâbele kalemi bulunmaktaydı. Bunlardan ilki mukâbele-i gılmândı ki bu kalemde, bir mukabelecî, bir halife ve iki şakird görev yapmaktaydı. İkinci mukâbele kalemi ise mukâbele-i kılâ' olarak geçmekteydi. Burada da bir mukâbelecî, bir halife ve iki şakird bulunmaktaydı¹³¹. XVIII. yüzyıla gelindiğinde mukâbelecilik kaleminin bütün unsurlarıyla devam edip etmediği konusu netleşmemekle beraber, en azından *mukâbelecilik* adı altında bir görevin sürdürüldüğünü görmekteyiz. Ancak bu görevin personel olarak bir kişiyle sınırlı olması muhtemeldir. Çünkü taşrada merkezî hazineye ait gelirlerin, taşra hazine

¹²⁸ BOA, MAD-9519, 114.

¹²⁹ Berat tarihi 20 Rebiülevvel 1148 (10 Ağustos 1735)'dir. BOA, MAD-9518, 73.

¹³⁰ Pakalın 1993, s.574.

¹³¹ Özvar 2001, s.108.

defterdarlığı yerine voyvodalıkla yönetilmeye başlamasının nedenlerinden biri, hazine teşkilatı içinde istihdam edilen kadronun fazlalığıydı¹³². 1 Mart 1110 (11 Mart 1699) tarihinden başlamak üzere bu görevi malikâne üzere deruhte eden kişi Mehmed Emin'di. Bu görevin muaccesi 1.200 kuruşken; yıllık vergisi 30 kuruş olarak tespit edilmişti. 12 Rebiülahir 1113 (16 Eylül 1701) tarihinde Mehmed Emin'in üzerinden alınarak Said Mehmed adlı kişiye deruhte edilmişti¹³³. 1 Cemaziyelahir 1130 (2 Mayıs 1719) tarihinde ise Seyyid Mustafa'nın üzerinden alınan bu görev, Diyarbakir valisinin telhisi üzerine Ahmed Halife adlı kişiye verilmişti. Yıllık vergisi değişmemiş ve 30 kuruş olarak devam etmişti¹³⁴. Böyle bir görevin voyvodalık içinde konumlandırılması, voyvodalık yapısının malî bir kurum olma özelliğini güçlendirmektedir. Aslında burada önemli olan konu, aynı zamanda mukâbelecinin voyvodanın ne kadar denetiminde olduğudur. Diyarbakir voyvodası, eğer hesapları karıştırırsa ve voyvodalık mukataasının yıllık gelirinin eksik çıkmasına sebep olursa mukabelecinin değişmesi konusunda divana başvurabilirdi¹³⁵.

Diyarbakir kalesindeki çeşitli hizmetler de malikâne ile gördürülmüştü. Bunlardan ilki *kale kethüdalığı* idi. Yıllık vergisinin 5 kuruş olduğu görülen bu vergi kaynağının, 19 Recep 1110 (21 Ocak 1699) tarihinde 40 kuruş muaccele ödemesi karşılığında, Diyarbakir kalesi mustahfizlar kethüdası Mehmed Ali'ye verildiği görülmektedir¹³⁶. Malikânececinin kimliğine dair bu detay, bu tür hizmetlerin malikâne üzere gördürülmesinde izlenen yolda; prosedüre uygun olarak müzayede yapıp en yüksek teklifi verenler mi yoksa hizmet ile hemhal olmuş, konuya uzak olmayan kimseler mi tercih ediliyordu sorusunu akla getirmektedir. Kale kethüdalığı örneğinde olduğu gibi, benzer bir hizmeti gören kişinin tercih edilmesi olasıdır. *Mustahfizlar ve tobçular kitabeti* de voyvodalık

¹³² Özvar, başlangıçta defterdarlık yönetimi kaldırılmış olmasına rağmen kalemlerin kaldırılmadığını ve merkezî denetimden uzak oldukları için suiistimale açık olduğunu belirtmektedir. Voyvodalık yapısının kurulmasından itibaren on sene süresince defterdarlığın teşkilat yapısının dağılmadığını ve voyvodaların emri altında görevlerine devam ettiklerini ifade etmektedir. 1660'lı yıllarda hazine kadrolarının kaldırılması gündeme gelmişse de dönemin merkezî bütçe kayıtlarından kadroların hala bürokrasi içinde yer aldığı tespit edilmektedir. Özvar 2001, s.104.

¹³³ BOA, MAD-9486, 180.

¹³⁴ BOA, MAD-9518, 59.

¹³⁵ Diyarbakir mukabeleciliğinin Abdullah Çelebi'nin üzerinden alınarak, 60 kuruş *mâl-ı maktû'umu* Diyarbakir voyvodalarına vermek üzere "erbâb-ı istihkâk"dan, Hüseyin'e tevcih edilmesi hakkında verilen 29 Şaban 1145 (14 Şubat 1733) tarihli berat için bkz. BOA, D.BŞM.DBH-24/56.

¹³⁶ BOA, MAD-9518, 50; BOA, MAD-9519, 85.

yönetimindeydi. 500 akçelik yıllık vergisi bulunmaktaydı¹³⁷. İki yarı hisse halinde satılması, görevi iki kişinin yürüttüğünü gösterir bir veri olabileceği gibi, birinin yürütücü diğerinin de yatırımcı olduğunu düşündürebilir. Ancak bu noktada düşüncelerimiz varsayımdan öteye geçmemektedir. *Azablar ağalığı* da Diyarbekir voyvodalıği yönetiminde idi. Azablar, devletin kurulduğu ilk yıllardan itibaren; kaleler başta olmak üzere denizlerde de hizmet eden, taşrada ve sınırlardaki Osmanlı askerî kuvvetinin etkin bir koluydu¹³⁸. 20 kuruş yıllık vergisi vardı ve ber-vech-i maktu olarak işlem görmüştü¹³⁹.

Kale gılmanları ağalığı, başlangıçta Mustafa adlı kişi tarafından ber-vech-i maktu olarak tasarruf ediliyordu. Ancak voyvodanın arzı yanında, Darbhane-i Amire Nazırı es-Seyyid Mehmed Efendi'nin ilamı yoluyla, ilgili alanın malikâne üzerine işletilmesine karar verilmişti. Yıllık vergisi 800 kuruş olarak tayin edilirken, Mustafa malikâne beratını 11 Rebiülevvel 1223 (7 Mayıs 1808) tarihinde almış ve bunun için hazineye 500 kuruş muaccelle ödemişti¹⁴⁰. 12.000 akçelik yıllık vergi ödemesine sahip *kale gılmanları kitâbeti* görevi – ayırt edici herhangi bir bilgi verilmeyen- Şeref adlı kişiye, 12 Şaban 1109 (23 Şubat 1698) tarihinde 150 kuruş muaccelle ödemesi karşılığında tevcih edilmişti¹⁴¹. *Kale gılmanları veznedarlığı*, 25 kuruş yıllık vergi ve 200 kuruş muaccelle ile Mustafa adlı kişiye, 9 Safer 1118 (23 Aralık 1706) tarihinde tevcih edilmişti¹⁴². Ancak ilerleyen yıllarla beraber veznedarlığın yıllık vergisi değişmekle beraber muaccellesi 35 kuruşa düşmüştü¹⁴³.

Sonuç

Diyarbekir eyaleti, çeşitli sektörlerden ekonomik faaliyetlerin sürdürüldüğü, geniş sınırlara yayılmış bir eyaletti. Devletin yaşadığı mali sıkıntılar, merkezî hazineye kaynak yaratacak yeni gelir alanları ihdas

¹³⁷ Yatırımcılardan biri olan Mustafa, yarı hisse için 45 kuruş muaccelle öderken; diğer yatırımcı Mustafa Kamil Efendi, 60 kuruş muaccelle ödemişti. Mustafa, 13 Cemaziyelahir 1187 (1 Eylül 1773) tarihinde beratını alırken; Mustafa Kamil Efendi, 27 Zilhicce 1205 (27 Ağustos 1791) tarihinde beratını alarak tasarrufa başlamıştı. BOA, MAD-9519, 94.

¹³⁸ Uzunçarşılı 1988b, s.3-4.

¹³⁹ “Bilâ-muaccelle” tevcih edilen bu görev, Seyyid Mahmud'a 14 Şevval 1143 (22 Nisan 1731) tarihinde beratı verilerek resmîleştirilmişti. BOA, MAD-9519, 95. Ancak yüzyılın başında mukataanın muaccellesinin 150 kuruş olduğunu tespit edebilmekteyiz. BOA-9518, 65.

¹⁴⁰ BOA, MAD-9519, 114.

¹⁴¹ BOA, MAD-9518, 59.

¹⁴² BOA, MAD-9518, 59.

¹⁴³ Mehmed adlı kişi, malikâne beratını, 7 Şaban 1193 (20 Ağustos 1779) tarihinde almıştı. BOA, MAD-9519, 91.

edilmesini zorunlu kılmıştı. İhdas edilen bu yeni vergi kaynaklarının büyük bir kısmı, daha önceki yüzyılın tımar sistemi içinde has, zeamet ve tımar statüsünde bulunan gelirlerin, mukataa haline getirilmesiyle oluşturulmuştu. Mîrî mukataa denilen yeni dönemin mukataaları arasında yer alan Diyarbakir voyvodalık mukataası, XVIII. yüzyıla gelindiğinde eyalet içinde pek çok sektörden geliri bünyesinde barındırarak geniş bir alanı kontrol eden mali-idari bir birim haline gelmişti. Bu tür mukataaların işletimi ve yönetilmesiyle ilgili bilinenler daha açık olmakla beraber, bunları oluşturan daha alt düzeyde gelir grupları nelerdi ve yerel ölçekte bunlar nasıl tayin ediliyordu? sorularına cevap aramaya yönelik yapılan bu çalışma, Diyarbakir eyaletinde özellikle Ergani ve Diyarbakir şehirlerinde hem ticarete yönelik faaliyetlerin hem de sınırlı da olsa yönetimle alakalı faaliyetlerin malikâneyle ya da maktu olarak işletilebildiği genel sonucuna ulaşabilmektedir. Bunun yanında esnaf örgütlenmesi içinde yöneticiliklerin, kale ve bedesten gibi yapılardaki çeşitli hizmetlerin malikâne ile işletilmesi, ticaret sektörünün özellikle *hizmetler* kategorisinin, malikâneci adı verilen özel şahıslar tarafından yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.

Diyarbakir eyaletinde yüzyıl boyunca neredeyse hiçbir vergi kaynağı kaldırılmamış ve devlet, atıl halde kalan tüm vergi birimlerini aktif bir halde işletmenin yolunu bulabilmiştir. Bu noktada vergi birimlerinin “çürüklerinin sağları” ile birlikte satışa konu olması örnek olarak zikredilebilir. Ayrıca vergi birimi, zaman zaman daha düşük muaccele peşinat geliriyle tevcih edilebilirken, zaman zaman da başka vergi kaynaklarıyla birleştirilerek; düşen gelirin bir şekilde kapatılması ve aktif vergi kaynağı olarak işletilebilirliğinin sürdürülmesi esasının korunduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında hâric-ez-defter vergi birimlerinin işler hale getirilmesine de özen gösterilmiştir. Ayrıca şehir gelirlerinde karma vergi üniteleri oluşturulmuştur. Zaman zaman vali ve kadı gibi eyaletin üst düzey yöneticilerinin ya da -voyvodalık mukataasının bir dönem bağlı bulunduğu Darphane Hazinesi'nin amiri- Darphane Nazırı gibi görevlilerin, voyvodayla birlikte, eyalet gelirlerinin işletiminde -malikâncilerin tespiti ve vergilerin verimli toplanması gibi konularda- sisteme dâhil oldukları ve belirleyici rol üstlendikleri gözlenmektedir.

Yerel ölçekte oluşturulan ve üretim ve ticaret sektörünün malikâne ya da maktu yöntemleriyle vergileri toplanan gelir kaynaklarının yatırımcıları arasında, sancak ve şehir gelirlerine yatırım yapan Zahide adlı bir hanım sultan ile Diyarbakir şehrinin ticaretinin ana unsurlarından birine –Diyarbakir keyyaliği işine- yatırım yapan Fatma Hanım gibi sistemin pek karşılaşmadığı, toplumun *kadınlar* grubundan kişiler yer alabilmekteydi. Ayrıca malikâncilerden çoğunun ayırt edici özelliği belirtilmemesine rağmen, Eğin

Özlem Başarır

sakinlerinden bazılarının, Diyarbekir şehrindeki bir gelir kaynağına yatırım yapmaları ve uzun süre bunun işletimini ellerinde tutmaları, onların sektör içinde fark edilmelerini sağlamaktadır. Büyük bir vergi biriminin yöneticisi ve işleticisi olmalarının yanında, Diyarbekir voyvodalarının da, daha XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren malikâne piyasası içinde yer tutmaya başladıklarını tespit etmek mümkündür.

KAYNAKLAR

a. Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maliye Tasnifi (C.ML)-14097
BOA, C.ML-17560
BOA, C.ML-28515
BOA, Cevdet Nafia Tasnifi (C.NF)-2571
BOA, Başmuhasabe Kalemî Diyarbakir Hazinesine Ait Dosyalar (D.BŞM.DBH)-24/56
BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)-3363
BOA, MAD-3602
BOA, MAD-4585
BOA, MAD-7836
BOA, MAD-9486
BOA, MAD-9518
BOA, MAD-9519
BOA, MAD-9856
BOA, MAD-10200
BOA, MAD-10204
Tapu Kadastro Arşivi, Tapu Tahrir Defteri (TT)-155

b. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Acun 2001 Fatma Acun, “16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler”, *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim 2000)*, Ankara, s.201-218.
- Arıkan 1990 Zeki Arıkan, “XV-XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da Çeltik Üretimi”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (İstanbul 21-25 Ağustos 1989), Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s.477-481.
- Barkan 1943 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları Kanunlar*, Cilt 1, İstanbul.
- Başar 1997 Fehameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Başarır 2009 Özlem Başarır, *18.Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbakir Voyvodalığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Başarır 2011 Özlem Başarır, “XVIII. Yüzyılda Diyarbakir Voyvodalığı'nın Mekânsal Örgütlenmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/18(Yaz), s.196-229.
- Cezar 1986 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul.

Özlem Başarır

- Çakır 2003 Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul.
- Elibüyük 2011 Mesut Elibüyük, “Tarihi Coğrafya Bakımından XVI. Yüzyılda Diyarbakır”, *Tüm Yönleriyle Diyarbakır 2. Sempozyumu*, Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, s.129-150.
- Emecen 1993 Feridun Emecen, “Çeltik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul, s.265-266.
- Ergenç 1986 Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâli Nitelikleri”, *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 10, Harvard University Press, s.87-96.
- Faroqhi 2011 Suraiya Faroqhi, "Lonca Üyeleri ve Esnaf", *Türkiye Tarihi 1603-1839, Geç Osmanlı İmparatorluğu*, Cilt 3, ed. Suraiya Faroqhi, Kitap Yayınevi, İstanbul, s.397-418.
- Genç 2006 Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, Haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, s.57-64.
- Genç 2010 Mehmet Genç, “Osmanlı Esnafı ve Devlet”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul, 294-308.
- Göyünç 1994 Nejat Göyünç, “Diyarbakır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul, s.464-469.
- Gündüz 2008 Tufan Gündüz, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri, Bozulmuş Türkmenleri 1540-1640*, 2. Baskı, Yeditepe, İstanbul.
- İlhan 2000 M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İnalcık 1996 Halil İnalcık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsûmu”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren, İstanbul, s.31-65.
- İnalcık 2000 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1 1300-1600*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Karagöz 2003 Mehmet Karagöz, *XVII. ve XVIII. Asırlarda Malatya (Kazası)-(1650-1750) Fiziki, İdari, Sosyal ve İktisadi Tarih*, Karizma Yayınları, İstanbul.
- Korkusuz 2003 M. Şefik Korkusuz, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi”, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul, s.22-41.
- Kurt 1990 Yılmaz Kurt, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaleti’nde Sanayi ve Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı V, s.191-200.
- Mehmed Süreyya 1996 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Cilt 1, yay. haz. Nuri Akbayan, eski yazıdan akt. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Diyarbakir Eyaleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukataalar

- Murphey 1987 Rhoads Murphey, *Regional Structure in the Ottoman Empire*, Wiesbaden.
- Orhonlu ve Işıksal 1984 Cengiz Orhonlu - Turgut Işıksal, “Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Der. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, s.116-139.
- Özvar 2001 Erol Özvar, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişme: Diyarbakır’da Hazine Defterdarlığı’ndan Voyvodalığa Geçiş”, *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey*, Dubrovnik-Croatia, s.93-115.
- Özvar 2003 Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi, İstanbul.
- Özvar 2013 Erol Özvar, “Voyvoda”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul, s.129-131.
- Pakalın 1993 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Salzmann 2011 Ariel Salzmann, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Ancien Regime’i*, İletişim, İstanbul.
- Simeon 1999 *Tarihte Ermeniler 1608-1619*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul.
- Söylemez ve Demir 2010 M. Mahfuz Söylemez - Abdullah Demir, *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çabakçur Livası Nüfus ve İskan*, Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl.
- Şahin 2006 İlhan Şahin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Konar-Göçer Aşiretlerin Hukukî Nizamları”, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler Nomads in the Ottoman Empire*, Eren, İstanbul, s.185-200.
- Timur 2001 Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, İmge Yayınları, Ankara.
- Uzunçarşılı 1988a İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 3.Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Uzunçarşılı 1988b İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Yılmazçelik 1995 İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Özlem Başarır

